

BATI TÜRKİSTAN'DA SON OSMANLI CİHADININ YANSIMALARI REFLECTIONS OF THE LAST OTTOMAN JIHAD IN RUSSIAN TURKESTAN

YUSUF AYDIN*

ÖZ

Kasım 1914'te ilan edilen Cihad-ı Ekberin ardından Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle Batı Türkistan'a çok sayıda ajan gönderildi. Rusya, kendi Müslümanlarından ciddi endişe duyuyordu. Türklüğün ve İslam'ın merkezi olan İstanbul, Rusya için endişe sebebiydi, zira İstanbul'da Türkistan'dan çok sayıda talebe ve aydın barınıyor ve Hacılar da Hicaz'a gidiş-dönüşlerinde buraya uğruyor, bu da Türkistan'da Hilafet'in nüfuzunu artırıyordu. Özbekler Tekkesi Panislamist merkez konumundaydı. Rusya'nın Türkistan'ı zapt etmesiyle birlikte Orta Asya-İstanbul hattında Panislamist canlanma oldu. 29 Ekim 1914'te Türkiye, yorgun bir halde harbe girdi, hedefi, Kafkasya'yı alıp Elviye-i Selase'ye ulaşmaktı. Ancak Rusya, Osmanlı cihadını kendi müftüleriyle çürütmeğe çalıştı. Zaten Rusya'ya sadık bir din sınıfı doğmuş, Şii ve Sünnî ulema, muhtelif fetvalarla Osmanlı cihadını çürütüyorlar, eşraf da Çarlığa maddî-manevi yardımda bulunuyordu.

Almanlar, İslam ülkelerinde olduğu gibi Rus Türkistan'ında da isyan çıkarmaya çalışıyordu. Bu maksatla Doğu Türkçesiyle çeşitli propaganda broşürleri gönderdiler. Rusya Türkleri Panislamizm'i seçtilerse de cihadın mühim bir ağırlığı olmadı. Ancak büyük harp sırasında da Rus Türkistan'ında, ağır vergiler, zorla harbe sevkîyat vs yüzünden isyanlar oldu. Temmuz 1916'da isyan patladı. Türkistan halkı büyük kıyımlara uğradı ve cihat başarılı olamadı. Bu çalışmada son Osmanlı cihadının Batı Türkistan'daki yansımaları incelenmiştir. Fransız arşiv ve periyodiklerine ve Türk kaynaklarına müracaat edilmiş olup 1914-1918 yılları kapsam alanına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alman Propagandası, Cihat, Panislamizm, Pantürkizm, Türkistan.

ABSTRACT

After the declaration of the Great Jihad in November 1914, numerous agents were sent to Western Turkistan through the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa). Russia was seriously concerned about its own Muslims. Istanbul, being the center of Turkic and Islamic culture, was a cause of anxiety for Russia, as a significant number of students and intellectuals from Turkistan resided there, and pilgrims stopped by on their way to and from the Hejaz, increasing the influence of the Caliphate in Turkistan. The Uzbek Lodge was a Pan-Islamist center. With Russia's occupation of Turkistan, there was a Pan-Islamist revival along the Central Asia-Istanbul line. On October 29, 1914, Turkey, already exhausted, entered the war with the aim of capturing the Caucasus and reaching Elviye-i Selase. However, Russia tried to undermine the Ottoman Jihad through its own muftis. A religious class loyal to Russia had already emerged, with Shia and Sunni scholars refuting the Ottoman Jihad through various fatwas, and the notables providing material and moral support to the Tsar.

The Germans were trying to incite rebellion in Russian Turkistan, as they had in other Islamic countries. To this end, they sent various propaganda brochures in Eastern Turkic. Although the Russian Turks chose Pan-Islamism, the Jihad did not have significant weight. However, during the great war, there were rebellions in Russian Turkistan due to heavy taxes, forced conscription, and other reasons. A rebellion broke out in July 1916. The people of Turkistan suffered great massacres, and the Jihad was not successful. This study examines the reflections of the last Ottoman Jihad in Western Turkistan. French archives and periodicals, as well as Turkish sources, have been consulted, covering the years 1914-1918.

Keywords: Jihad, German Propaganda, Pan-Islamism, Pan-Turkism, Turkestan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi, yusufaydin47@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9667-9246.

Extended Abstract

The Ottoman Empire, pursuing a Caliphate and Pan-Islamist policy, remained distant from the nationalism movement and showed little interest in the Turks outside its borders. However, Tsarist Russia, growing stronger and pursuing a Pan-Slavist policy, needed to first occupy Turkestan to enter India. Recognizing the Tsarist policy, Fatih Sultan Mehmet took Moldavia in 1476, Kefe in 1478, and Anapa in 1479, turning the Black Sea into a Turkish lake to block the Russians. Nonetheless, Russia's unstoppable rise posed a severe threat to Western Turkestan. Faced with Tsarist Russia, Turkestan khanates sent delegations to the Caliphate's center in Istanbul for help. Thus began an Islamic-Christian struggle between the khanates and Russia. During this period, Istanbul, being the center of Islam, received pilgrims from Turkestan who stopped in Istanbul, saw the Caliph from afar, and continued their journey, returning through Istanbul. Pilgrims kept Pan-Islamism alive with the brochures they brought, fervently propagating the Caliphate in Turkestan. Additionally, Istanbul was a center for students from Turkestan who stayed at the Uzbek Lodge, which acted as a hub for Pan-Islamism. Sultan Abdulaziz was recognized as the caliph throughout Turkestan, and sermons were delivered in his name. The Kashgar state in East Turkestan was under Ottoman rule, and coins were minted in the Caliph's name. After the occupation of Tashkent in 1865, relations between the Ottoman Empire and Turkestan khanates developed in a Pan-Islamic context. During the reign of Sultan Abdulhamid II, the state's official policy shifted towards Pan-Islamism, attracting scholars from all over. Thus began the Islamic-Christian struggle. Meanwhile, Turkish nationalist activities among the Tatars developed slowly, with ideas disseminated through newspapers and magazines. Under Russian pressure, Tatar intellectuals sought refuge in Istanbul, forming various associations.

As a result of imperialist competition, the Great War broke out in 1914. The Unionists, who governed the Ottoman government, supported Germany to save the Ottoman state from collapse. Due to a secret agreement signed on August 2, 1914, and German pressures, the Ottoman navy bombed Russian ports on October 29, 1914, entering the war. Following the war's onset, the "Sultan's War Proclamation" with a Pan-Islamic nature was issued on November 11, 1914; it mentioned Russia's 300-year ambitions and the Entente Powers (Triple Entente) holding millions of Muslims captive. The proclamation by the General Headquarters, published the same day, carried the same message. Subsequently, under German pressure, the Sacred Jihad fatwa was issued on November 13, 1914. The proclamation by the Sheikh-ul-Islam, filled with many verses, supported the same idea. The Unionists pursued an irredentist policy and aimed to reclaim the Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum), lost in the 1877 Turkish-Russian war. Towards the end of the war, the Turkish Army would advance to Baku. Germany also supported the Turks' Pan-Islamist and Pan-Turkist policies and claimed to be the defender of 300 million Muslims. During the war, the Unionists aimed to enter both Turkestan and India, attempting but failing to realize a Turkish-Iranian-Afghan alliance. In response, Russia declared a sacred jihad against Germany and Austria, with priests encouraging people to join the Russian jihad.

Before the Ottoman state officially entered the war, around 30,000 agents were sent to Islamic countries and Russian, British, and French colonies to incite rebellion among Muslims. Germany, in particular, engaged in intense propaganda activities. Propaganda materials were sent to Turkestan via neutral states, written in Eastern Turkish. The Unionists, through the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa) they established in 1913, had already been active in Turkestan.

When Russia seized the Caucasus and Turkestan, it announced that it would not recruit soldiers from these regions. However, this policy lasted until 1916. With Russian forces dwindling against the Germans, an imperial decree (Ukaz) decided to recruit soldiers from Turkestan. Between 1914 and 1916, there were significant anti-Russian activities in Turkestan, known to the Russian secret service "Obrana." However, the populace, supporting Pan-Islamism, could do little, and the tide was in favor of the Russians. The Tsarist regime, angered by the Caliph-Sultan's call for jihad, exerted pressure on the population, forcing prayers for the Tsar in mosques, extracting forced contributions, and seizing the treasury of the Bukhara government. The people were compelled to abandon their properties and lands. Due to Russian pressures, they reluctantly appeared to side with Russia. However, since the reign of Catherine II, the Tsarist regime had cultivated a loyal religious class; these clerics and muftis, out of fear, pressure, ignorance, and self-interest, tried to invalidate the Sacred Jihad declared by the Caliph-Sultan, encouraging Turkestan's population to show loyalty to Russia. They invited people to pray for the great and noble homeland Russia and provide material and spiritual support. Pan-Turkist and Pan-Islamist intellectuals joined this movement, and the people donated hundreds of thousands of pounds of meat and millions of cotton. However, part of the donated money was shared among the generals. In 1916, when soldiers

from Turkestan were dispatched to the German front and Russian soldiers harassed women, a rebellion broke out, but it had no chance of success. The people sought refuge in China; by the end of the rebellion, while the Russians suffered 4,200 casualties, the Turks lost a million lives. The 1916 rebellion did not stem from Pan-Islamism; corruption, heavy taxes, pressures, forced conscription, etc., led to the uprising in Western Turkestan.

Giriş

Orta Asya Türklerin anayurdudur; ancak bura Türklerini ne Osmanlı Türkleriyle ne de Suriye ve Irak Türkleriyle karıştırmamalı. Bunlar Hunların göçle ayrılmış bir kolu olup Orta Çağ'da, Orta Asya'dan çıkan istilacıların torunlarıdır. Asıl Türkler, Türkistan Türkleri olup oldukça muhariptirler. Türkistan, Tanrı dağlarının yüksek bariyerleriyle iki tabii mıntıkeye ayrılmıştır: Çin Türkistanı: Küçük Buhara (Doğu Türkistan); diğer yanda ise eski adıyla Büyük Tataristan veya Büyük Buhara: Rus Türkistanı. Bir zamanlar Türkistan çok kalabalıktı. Hâlbuki bugün çöl değilse de devamlı verip durduğu göçlerle oldukça seyrek bir nüfusa sahiptir. Bölge kuruya kuruya yaşanmaz haline gelince yerliler Batı'ya yürüdü, bu da Roma imparatorluğunun çöküşüne sebep oldu.¹

Özbeklerin Timur devletini yıkmasıyla üç devlet ortaya çıktı: 1500'de Buhara Hanlığı, 1511'de Hive Hanlığı (Harezmi) ve 1700'de Hokand Hanlığı.² Ancak Deli Petro'nun vasiyeti gereği Ruslar Hindistan'a girebilmek için önce Türkistan'a girdiler.

İslam ahalinin Rusya'ya katılmaları muhtelif tarihlerde ve hayli sert oldu. 16. yy'da Volga ve Sibirya Tatarları; 1783'te Kırım Tatarları; 1783-1868 arası Kafkasya Müslümanları; 18. ve 19. yy'da Kırgızlar; 1868 ve 1876'da Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları; 1783 ve 1886'da Trans-Hazar Türkmenleri Rusya tarafından ilhak edildi ve farklı idari sistemler uygulandı. Mesela Rusya'nın kalbinde yer alan Kazan, uzun zaman, Rus sivil kurumlarıyla yönetildi. Kafkasya, bir kısım askerî eyaletlerin içerdiği (fakat zemstvos şeklinde olmayan) kraliyet naibliği (vice-royauté) şeklindeydi. Transcaspie (Hazar ötesi) ve Türkistan, Rus ihtilaline kadar askerî idareyle yönetildi. Hive ve Buhara, doğrudan Rusya tarafından yönetilmedi, bunların rejimi mahmilik (protégé) şeklindeydi ve İngiliz Hindistan'ını andırıyordu.³

Osmanlı devleti, bugünkü manada "Türk milliyetçiliği" fikrine dayanan bir siyaset gütmeyeceği gibi,⁴ Kırım ve Azerbaycan hariç Türk dünyası ile pek ilgilenemedi. Türkiye'nin Kırım'la ilgilenmesinin ciddi sebepleri vardı; zira Kuzey'de Rusya, Kıpçakların tasallutunu atlattığından beri devamlı kuvvetleniyordu. Fatih'in 1460'ta Güney Mora'yı fethetmesiyle Mora despotu Papa'ya sığındı. Papa da onun kızı Sophia'yı Rus prensi İvan'la evlendirdi. 1482'den itibaren Moskova, Bizans, İtalyan kültürlerinin ve Ortodoksluğun merkezi oldu. Artık İvan kendisini Doğu Roma'nın varisi sayıyordu. Bu fikir Bolşevik ihtilaline kadar sürdü. Fatih, Moskova'nın gelişmesini engellemek için 1476'da Boğdan'ı, 1478'te Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe'yi ve 1479'da da Kuzey-Doğu'daki Anapa'yı aldı. Artık Karadeniz bir Türk gölüydü⁵. Osmanlıların Türkistan'a olan ilgisi Yavuz devrinde canlı idiye de zaman bulamadı; hedefi, aradaki İran engelini ortadan kaldırarak Türkistan'a ulaşmaktı.⁶ Kanuni devrinde de Türkiye-Orta Asya ilişkilerinde zayıf hareketler görülür.⁷

Osmanlı devlet adamları (Cevdet Paşa, Mustafa Reşid Paşa) "Hive, Buhara, Hokand ve Afgan emaretlerinin ve sair milletlerin Babîli riyasetinde bir konfederasyon gerçekleştirmeliler" diyordu; fakat bu gerçekleşemedi.⁸ Hive ve Buhara gibi Orta Asya hükümetlerinin gönderdiği sefirler yıllarca misafirhanelerde çürüdü. Nameri Türk

¹ Edouard Blanc, "Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe", *Revue des Deux Mondes*, (RDM), 127, 1895, 153-156.

² Bu üç Hanlık ve Rusların Türkistan'ı işgali için bkz. Edouard Blanc, "Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe", *RDM*, 127, 1895, 153-186; Edouard Thouvenel, "Progrès de la Russie dans l'Asie Centrale", *RDM*, 28, (15 décembre 1841); Eugène-Melchior de Vogüé, "L'annexion de Merv à la Russie", *RDM*, 52, (1884) : 191; G. Valbert, "La Question Indo-russe d'après deux voyageurs français", *RDM*, 90, (1888) : 201 vd.; Cuchéval-Clarigny, "L'avenir de la puissance anglaise", *RDM*, 69, (15 Juin 1885): 791 vd.; A. Velidi Togan, *Bugünkü Türkîli, Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1981.

³ "Le mouvement pantouranien", *L'Asie Française*, (AF), 171, (octobre-décembre 1917) : 178. Coğrafi, lisanî, mezhebî, içtimai, iktisadî ve kültürel farklılıklar için bu makaleye bkz. Türk dünyası ve coğrafyası hakk. Bkz. Yusuf Dönmez, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, 1987.

⁴ Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye*, Ankara: TTK, 2011, 208.

⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt I. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971, 333 vd.; Fatih'in cihangirliği hak. Bkz. Samiha Ayverdi, *Abide Şahsiyetler*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, 69-128.

⁶ Geniş bilgi: Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara: MEB Yayınları 1969.

⁷ Bu dönem, (1550'li yıllar) Türk-Özbek ilişkileri için bkz. Ahmed Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti*, İstanbul: Büyük Kitaplık, 1972, 171-172; Türk-Kırım ilişkileri hakk. Bkz. Asrar, *Kanuni Devrinde*, 161; Kazan Hanlığı ve Ruslar hakk. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı, (1437-1556)", *AÜDTCF*, C.12, sayı: 2-4, 245; ayrıca bkz. Asrar, *Kanuni Devrinde*, 178-179.

⁸ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992, 335.

şivesiyle olduğu halde yıllarca tercüme odasında bekledi.⁹ Ancak Türkistan hanlıkları, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemek şeklinde ilişkileri oldu. 1865'te Taşkent'in işgalinden sonra Buhara hanı, Muhammed Parsa Efendi'yi İstanbul'a göndererek yardım istedi. Onun Osmanlı sadrazamı Mehmet Emin Âli Paşa'ya emir Muzafereddin'den getirdiği mektup panislamik içerikliydi; Rus kâfirine karşı İslam halifesinden yardım isteniyordu.¹⁰ Böyle örnekler çoktur.

II. Abdülhamit devrinde de Orta Asya sorunları canlıydı. Rus ilerlemeleri karşısında Orta Asya Türklerine bir takım yardımlar söz konusu oldu. Bu yardımları Ali Suavi 1874'te Paris'te yazdığı *Hive* adlı eserinde ele aldı. Suavi'nin maksadı eski ve yeni hükümetin tavırlarını ifşa etmek, soydaş Hive Türklerine karşı olan sorumlulukları hatırlatmaktı. Orta Asya işgalinin tamamlanması II. Abdülhamit devrine rastlar. Bu da Osmanlı Türklerini duygu birliğine yöneltti. 1877 harbiyle birlik duyguları ve dış Türklere olan ilgi, Sultan'ın Panislamist politikasıyla daha da kuvvetlendi.¹¹

Dünya'da Türkçe konuşan nüfusun 2/3'ü Rus hâkimiyetindeydi.¹² Rusya'da önemli sayılabilecek bir Türk nüfus yaşıyordu ve asıl birleştirici unsur İslam idi, Rusya Müslümanlarının yaklaşık % 85'i Türkçe konuşuyordu ve bunların % 90'ına yakını Müslümandı.¹³ Zaten Rusya, İslam'a karşı daima Hristiyanlığı savunmuştu.¹⁴ Rusların buraları Hristiyanlaştırmaları ve farklı etnisiteler buralarda bölünmelere yol açtı. İşte bu Rus istilaları zamanında Orta Asya-İstanbul arasında Panislamist mahiyette işbirliği olduysa da modern Rusya karşısında başarı sağlanamadı.¹⁵ Bu teşebbüsler daha çok Rusya'ya karşı Hilafet'ten yardım istemek şeklindeydi. Orta Asya'dan gelen heyetler Kırım Harbi öncesine rastlar. Cevdet Paşa, Kırım harbi sürerken Hive sefirinin İstanbul'a ulaşan mektubundan bahseder. Kırım Harbi'yle Asya hanları nisbeten rahat nefes aldıysa da 1865'ten sonra Rus istilasının önü alınamayınca Buhara, Hive, Hokant hanları tekrar İstanbul'a elçiler gönderdi. 1867 tarihli Buhara-Rus antlaşmasından önce Buhara, yardım talebi için İstanbul'a elçi gönderdi. Babialı de, Özbekler şeyhi Süleyman Efendi'yi tahkikat için Buhara'ya gönderdi. Hoca dönüşünde Buhara sefiri Abdulhay Efendi ile birlikte Babialı'ye verdiği raporda, idarî ve malî durumun düzeltilmesi, Rusya ile geçici bir antlaşma yapılmasını öneriyordu. Buhara sefiri Şubat 1872'de ikinci defa gelmişti. Süleyman Efendi ile birlikte verdiği rapor "muavenet ve imdat" yalvarmalarıyla bitiyordu. Yardım talebi reddedildiyse de *Basiret*'e göre sefir askerî uzmanlarla geri döndü. Bundan sonra Buhara, İngiltere ve Afganistan'la ittifak arayışına girdiyse de bir netice alınmadı.¹⁶

Rusya, daimi bir İslam fobisi yaşıyordu; Abdülaziz devrinde bütün Türkistan'da hutbeler Osmanlı sultanı adına okunuyordu. Doğu Türkistan'daki Kaşgar devleti de resmen Osmanlı tabiiyetine geçtiği gibi¹⁷ sikkeler de Sultan Abdülaziz adına basılıyordu.¹⁸ Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist siyaseti, 20. yy'ın başlarından itibaren Rus basınına yansdı. *Novoye Vremya* şunları yazıyordu: "*Son zamanlarda memalik-i şahane'de ahali-i müslime Hristiyanlık aleyhine teşvik ediliyor. Sünnî-Şiî ayırımının giderilmesine çalışılıyor.*" Bu da Rusya'nın tepkisini çekiyor ve Türklerin millî, dinî ve kültürel faaliyetlerinin takibine sebep oluyordu.¹⁹

1905'ten önce Volga ve Ural Tatarları, *Kuran*'larını Rus matbaalarında bastırıyorlardı. 1905'ten itibaren de Kazan Tatarları tarafından Orenburg ve Ufa'da 12 kadar büyük matbaa açıldı. Arap harfli kitaplar Mısır, Hicaz, Hindistan ve Endonezya'ya kadar gönderiliyordu. Yine bu merkezlerde, 20-30 günlük ve haftalık süreli yayınlar Tatarca

⁹ Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, 205-206.

¹⁰ Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*, Ankara: Lalezar Kitapevi, 2006, 199 vd.

¹¹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, 1876-1908*, Çev. Mehmet Zeki, İstanbul, Ay Köprüsü Yayınları, 2004, 82-83; Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus yayılmacılığı*, İstanbul: Orkun Yayınları, 1977.; Bu sıralarda II. Abdülhamit İslam aleminin dört bir tarafından Panislamist ulema ve meşayih sarayına çekiyordu. Colonel Schaefer, "La Turquie Parlementaire", *La Revue*, 5, (1 Mars 1909): 5.

¹² Metin Hülagü, *Pan-islamist Faaliyetler 1914-1918*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994, 26.

¹³ François Georjon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. B., 1996, 7.

¹⁴ Saint-René Taillandier ; « La guerre du Caucase - le prince Woronzoff et le prophète Shamyrl », 4, *RDM*, (1853) : 445. ; Yeni mühtedi Özbek Han, henüz İslam'ın taasubundan bihaberdi. Bu yüzden kız kardeşi Kõnçeke'yi Knez Yuri'ye nikâhladı. O da tanassur edip Agathia adını aldı. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, 1970, 357; Togan, "Ruslaştırma siyaseti", *Son Havadis*, 14.2.1967; Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul: 1970, 92-96. Togan, Türklerin nasıl Ruslaştırıldığını anlatır.

¹⁵ Mehmet Saray, *Rus işgali döneminde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul: 1984.

¹⁶ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, 153-155.

¹⁷ Yalçınkaya, *Türkistan*, 199 vd.

¹⁸ Yusuf Akçura, *Türkçülük*, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1978, 62.

¹⁹ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 338-339.

yayınlanıyordu.²⁰ Bu arada Buhara'da *Turan ve Ruzname-i Buhara-i Şerif* adlı gazeteler basılıyor, modern eğitim sistemi ile Türkçülük ve Panislamizm yavaş yavaş güçleniyordu.²¹

Öte yandan Türk-Tatar kardeşliğinin öncüleri Yusuf Akçura, Ahmet Agayef gibi aydınlar 1908 Jön-Türk ihtilalinden sonra İstanbul'a kaçmışlardı. Artık İstanbul, Orta Asya Türk ve Müslümanlarının uyanış merkezi olduğundan Rusya'nın korktuğu bir şehir olmuştu.²² Akçura bunların önderliğini yaparak 25 Mart 1912'de Türk Ocağı adlı bir dernek kurdu, ayrıca Pantürkist akımını Rusya'da yaymak için özel grupları örgütledi. 1908'de Kırimlı Öğrenciler Birliği, 1909'da Buharalılar İlim Yayma Derneği, Tatar mülteci Derneği, Rusya Türkleri Öğrenci Derneği... gibi birçok dernek kuruldu.²³ Artık Pantürkizm revaçtaydı. Bu dernekleri kuranların Ufa'da da bir yayınevi açıp faaliyete geçeceklerinden Rusya haberdardı; alınan tedbirlerle Panislamist faaliyetler izlendi, halkla temasta olan öğretmen ve din adamları gözaltına alındı, edebî ve dinî yayınlar sıkıca denetlendi.²⁴ Harpten önceleri, Kırim'daki yeraltı faaliyetlerinde paralar toplanıyor, İslami eserler dağıtılıyordu. Rus gizli servisinin elinde Kırim'ın yeniden kurulmasına dair raporlar ve teşkilat üyelerinin adları vardı.²⁵ Ruslar Kırim Harbi'nden itibaren Osmanlı nüfuzunu silmeye çalışıyorlardı. Bunun için de Panislamist faaliyetlerin denetlendiği bir büro, öğretmen ve din adamlarının kontrolü, her türlü edebi ve ilmî makalelerin sansürü... gibi tedbirler alındı.²⁶ Sonraları kısmî gevşeme olmuşsa da²⁷ harbin başladığı yılların öncesinde Rusya artık Pantürkist ve Panislamist propagandasının rahatlıkla yapılabildiği bir memleket değildi; zira son Duma'da sadece 9 Türk temsilci vardı.²⁸ Rusya, Hacılardan da ürküyordu; İstanbul üzerinden yapılan Hac ziyaretleri yine de Panislamizm'i canlı tutuyordu; Hacılar, İngiliz ve Rus aleyhtarı broşürlerle dönüyorlar ve halifenin Türkistan'daki nüfuzunu artırıyorlardı.²⁹ Bunda Özbekler Tekkesinin rolü büyüktü. İstanbul'a tahsile gelen Orta Asyalılar ve Hacılar burada kalıyorlardı.³⁰

Alınan tüm tedbirlere rağmen Rusya'da, Pantürkist ve Panislamist gelişmeler sürüyordu. Bunun sebebini Panslavizm'de aramak lazımdır. Zira Pangermanizm'e tepki olarak Panslavizm ve buna tepki olarak da Pantürkizm doğdu. Çünkü her birinin arazileri ve insan kaynakları diğerinin hudutlar içindeydi. Zayıf da olsa birlikte gelişen Pantürkizm ve Panislamizm'e sempati vardı. Aydınlar da Osmanlılarla kültürel alanda işbirliği istiyorlardı.³¹ Bunda 1854 Kırim ve 1877 Türk-Rus harplerinin etkisi vardı. Mevzumuz olan büyük harp sırasında Türkler ve Almanlar bundan faydalanmaya çalışacaklardır.

Büyük harbin arifesinde Rusya'nın karşısında bitkin bir Türkiye vardı. Ancak Rusya da, 1904'te Japonya'dan yediği esaslı darbeyle ve 1905'te uğradığı büyük isyanla sarsılmıştı. Rusya Türkleri 1905, 1906 ve 1907'de ikisi Nijni Novgorod'ta ve biri de Petrograd'ta olmak üzere kongreler yapmışlardı. Bu Kongrelerde Türk-İslam birliği projeleri söz konusuydu.³² Rus hükümeti, alınan kararlara sert tepki ve ağır baskılar uygulayınca Türk milliyetçileri İstanbul'a kaçmışlardı.³³

A- Cihad-ı Ekber'in ilanı: Avrupa'da hızla yükselen bir Almanya'ya³⁴ dayanan Osmanlı hükümeti, 2 Ağustos 1914 tarihli gizli bir antlaşmayla Almanlarla ittifak imzalayıp 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını topa tutarak büyük

²⁰ «Le mouvement pantouranien », *AF*, 171, (octobre-décembre 1917) : 179.

²¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, (TİT), Cilt 3/4, Ankara: TTK, 1991, 277; Landau, *Panturkizm*, 22.

²² René Cayral, « Le Pantouranisme », *Le Temps*, no: 20328, 3 mars 1917, 2; Paul İbrahim Oglanier Bey'in Fransız hükümetin'e verdiği gizli raporda, İslam âleminin üç mühim merkezinden bahseder: Hilafet merkezi İstanbul; Kâbe'yi içinde bulunduran Mekke; El-Ezher üniversite ve camiinin olduğu ve Fatimî halifelerinin eski merkezi Kahire. Yusuf Aydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta-Doğu*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2015, 390.

²³ Serge A., Zenkovski, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, Çev. Ali Nejat Ongun, Ankara: Günce Yayıncılık, 2000, 103.; Türk Ocağı ve Türkçü dernekler hakk. bkz. Aydın, *Cihat İlanı ve Orta-Doğu*, 266 vd.; Ayrıca bkz. Temir, *Vatanım Türkiye*, 214 vd. ; Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.; Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994.

²⁴ Eraslan, *İslam Birliği*, 339.

²⁵ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: TTK, 1999, 228.

²⁶ Ali Merthan Dünder, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2006, 62.

²⁷ Zenkovski, *Rusya'da Türkçülük*, s. 23.

²⁸ «Le mouvement pantouranien », *AF*, no: 171, (octobre-décembre 1917): 179.

²⁹ Eraslan, *İslam Birliği*, 333.

³⁰ Geniş bilgi: Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, (Ağustos 1984): 41.

³¹ Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları*, Çev. Nigar Bulut, İstanbul: Anka Yayınları, 2001, 180-183.; Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, Ankara: TTK, 1991, 272.

³² Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 272.; Jacob M. Landau, *Panturkizm*, Çev. Mesut Akin, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, 23

³³ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 274-275.; René Cayral, « Le Pantouranisme », *Le Temps*, no: 20328, 3 mars 1917, 2.

³⁴ Geniş bilgi: Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, (Ağustos 1984), 41.

³⁴ Alman yükselişi ve pangermanizm hakk. Bkz. Paul Gaultier, « Les origines de la Barbarie allemande » *RDM*, t. 28, (1915): 132 vd. Bu makalede Almanların kültür, militarizm, dinî görüşleri hakkında ayrıntı vardır; Avrupa'da 'silahlı barış' devri ve önlenemeyen Alman yükselişi hakk. bkz. J.

harbe girmişti. Ardından ilan edilen ve panislamik mahiyet taşıyan Padişah'ın Harb Beyannamesi'nde (11 Kasım 1914) olayların tarihçesi veriliyor, neden harbe girildiği, Rusya'nın Osmanlı donanmasına ve Şark hudutlarına tasallutları, Rusya'nın 300 yıllık emelleri, Fransız ve İngilizlerin Çanakkale'ye tecavüzleri ve İtilaf devletlerinin esaret altında tuttuğu milyonlarca Müslüman zikredildikten sonra 300 milyonluk âlem-i İslam'dan medet umuluyordu. Aynı gün yayınlanan Başkumandanlık Vekâleti Beyannamesi de aynı mahiyette olup peygamber ve ashaptan medet umuluyordu³⁵. Ardından Osmanlı hükümetinin verdiği cihat fetvası 13 Kasım'da basında yayınlandı.³⁶ Meşihat tarafından 21 Kasım'da ilan edilen ve Cihad-ı Ekber ile aynı mahiyette olan Meclis-i Ali-i İlmî Beyannamesi bol ayetlerle desteklendi. Beyanname'de 28 âlimin imzası vardı.³⁷ İttihatçıların programlarında Pantürkist ve Panislamist ihtiraslar vardı. Zaten Almanya tarafından bu iki ideoloji şiddetle destekleniyor, Kayser Wilhelm, 300 milyon Müslümanın hamisi olduğunu söylüyordu. Almanlar, iki Azerbaycan'ı, Hive, Kafkasya, Kırım, Volga, Türkistan, Buhara, Mısır ve Libya'yı Türkiye'ye vermeyi vaad ediyordu.³⁸ Proje Alman desteğiyle ve Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle yürütülecekti. İttihatçıların başta gelen liderlerinden Enver Paşa, Almanya'nın Rusya'yı yeneceğini düşünüyor, böylece Türk-Alman ittifakı sayesinde Orta Asya Türklerinin bağımsızlıklarını kazanacaklarına inanıyordu.³⁹ *Türk Yurdu* ilk sayısında “-Dünyayı idare edenler Türkler ve Almanlardır. Dünyayı yine bu iki millet idare edecektir”⁴⁰ diyordu. Bu sıralarda Turan efsanesi doruktaydı. Turancı gazeteler Çarlığın yıkılacağını ve büyük Turan imparatorluğunun kurulacağını yazıyordu.⁴¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Panislamist ve Pantürkist politikaları gereği daha harpten çok önceleri Türkistan'a yönelmişti. Gizli Rus vesikalarına göre Kırım'daki siyasî faaliyetlerde Jön-Türkler başroldeydi. 1904'ün başında Jön-Türk ajanları Bahçesaray'a tüccar, komisyoncu... vs. kılıklarıyla girmişler, buralarda ufak çapta toplantılar düzenlemişler, mollalar, müezzinler, talebeler, muallimler ve Türkiye'de tahsil yapmış şahıslarla temas kurmuşlardı. 1905'te de Kırım'da, aralarında İsmail Bey'in de olduğu Genç Tatarlar adlı bir siyasî teşkilat kurulmuştu.⁴²

İTC, daha büyük harp başlamadan Türkistan hakkında planlarını yapmıştı. İlk fırsatta İngiltere ve Rusya gafil avlanacaktı. Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'yı 1913'te kurduktan sonra Türkistan programını hemen tatbik etmemişti. Balkan Harbi'nden sonra Türkistan ve Hindistan'a ağırlık verdi. Rusları devirmek için Türkistan'da etkili hücreler kurulacaktı. Bunun için de en yakın Osmanlı elçiliklerine, mesela Tiflis'e ajanlar gönderilecekti; daha harp patlamadan Eşref Bey ve kardeşi gibi maceraperestleri at ve astragan kürk tüccarları kılığıyla Hindistan'a göndermişti. Daha gemi yoldayken harp patlayınca Eşref Bey, İngilizlere karşı isyan hazırlıkları için Maskat'a gitmişti.⁴³ Bu ajanlardan 5 kişi de Ekim 1914 ortalarında Hindistan'a gitmek üzere İzmir'den ayrıldılar, ama Türkistan'a gittiler. (Selim Sami Kuşçubaşı, Hüseyin Emrullah Barkın, Hüseyin Bey, İbrahim Hakler, Adil

Isaac-A. Lesaffre, *Histoire 2*, Paris: Classique Hachette, 1962, 158-169, 210.; H. Busson-J. Fèvre-H. Hauser, *L'Europe*, Paris: Librairie Felix Alcan, 1922, 224.; Panslavizm'in Pangermanizm'e tepki olarak doğuşu hakk. bkz: Emile de Laveleye, « L'Angleterre et la Russie en Orient », *RDM*, 40 (1880): 453 vd.; H. Desprez, « La Russie et le Slavisme », *RDM*, 6, (1 mai 1850): 525 vd.; Anonyme, « L'Allemagne vers l'Est », *RDM*, 9, (1902).; O.K. [Olga Kiréef], *Russia and England, 1876-1880*, y.y.ty.. Bu kitap Rusya'da yasaklanmıştı.; Hans Kohn, *Le Panslavisme, Son Histoire et Son Idéologie*, Paris: Payot, 1963.

³⁵ “Başkumandanlık Vekâleti Beyannamesi”, *Tanin*, 13 TS 1914, 2; SHAT, 7 N 2103; “A travers les journaux”, *Revue du Monde Musulman (RMM)*, 30, (1915): 344.

³⁶ Cihad-ı Ekber'in ilanı hakk. teferruat: Aydın, *Cihat İlanı ve Orta-Doğu*, 91-179.

³⁷ “Meclis-i Ali-i İlmî Beyannamesi”, *Tanin*, 26 T.S. 1914, 1; MAE. Vol. 896, Guerre de 1914-1918, Turquie, “Proclamation du Grand Conseil des Ulémas”, *La Turquie*, 30 Novembre 1914.

³⁸ J. de Morgan, “Bakou”, *Mercure de France*, 1.12. 1918, s. 457 vd.; Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, (Çev. Kemal Turan), İstanbul: Kayihan Yayınları, 1990, 89, 173, 325.

³⁹ Mustafa Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008, 19.

⁴⁰ Zenkovski, *Türkçülük*, 105; Bismarck, kolonyalizme karşıydı ve “Ben arpalık istemiyorum” dediyse de Alman koloni programı belli olmuştu. Kayser Guillaume II. “Tanrı bizi dünyayı medenileştirmeye davet etti” diyordu. Bir profesör de “Eğer biz, yeni topraklar kazanmazsak mahvoluruz. Brezilya'da, Sibiryada, Anadolu'da, Güney Afrika'da olsun, ne önemi var” diyordu. J. Isaac-A. Lesaffre, *Histoire 2*, 83.; Alman imparatorluğunun kuruluşu ve temelleri: Ernest Denis, *Fondation de l'Empire Allemand*, A. Colin, Paris, 1906.

⁴¹ “Turan nedir?”, *Yeni Mecmua*, 31, (8 Şubat 1918).; Ziya Gökalp, “Türkçülük ve Türkiyatçılık”, 51 *Yeni Mecmua*, 482.; Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*, 38 (4 Nisan 1918).; Necip Türkçü, çeşitli makalelerinde ve Türk ocağında verdiği Konferanslarda Ziya Gökalp'in fikirlerine ve Turan Mefkûresi'ne şiddetle çatar. Gökalp'in aksine toplumdaki ziyade ferde, ferdi vasıfların geliştirilmesine önem verir. Turancılığı zararlı, Türk'e yabancı, ütöpik bir hayal olarak görür ve reddeder. Ona göre Türkçülük Anadolu ve Rumeli'ye dayanan ilmî bir ideal olmalıdır. Faruk Huyugüzel, *Necip Türkçü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 164.

⁴² Nadir Devlet, *İsmail Bey -Gaspıralı-*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 74.; Ziya Gökalp, “Rusya'daki Türkler ne yapmalı”, *Yeni Mecmua*, 4 Nisan 1918, Sayı: 38, 233.; M. Şemseddin, “Şimal Türkleri ve Tatarlık”, 51 *Yeni Mecmua*, 494.

⁴³ Eşref Sencer Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul: 1993, 226-228; Arif Cemil, *1.Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 1997, 13 vd.; Ayrıca bkz: Mehmet Ubeydullah Efendinin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları, Haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002, 211.

Hikmet Bey). Bu 5 kişi 1916 tarihli Türkistan isyanında Yedisu mintikası isyanını yönetecekler ve kısmen de olsa Ruslara zayıf verdireceklerdir.⁴⁴ Çarlık Rusyasındaki panislamik faaliyetlerde Osmanlı ajanları hayli aktif idi. Çarlık Müslümanları, İslam ya da Panislamizm adına birleşmek istiyorlardı.⁴⁵

Daha Cihat ilan edilmeden, seferberlik ilanından hemen sonra ajanlar Rusya'ya gönderilmişti. İTC Merkez-i Umumi azası Bahaeddin Şakir, Doğu Kafkasya'ya; Ömer Naci ve Ruşeni beyler İran'a, Süleyman Şefik Paşa, Rauf Bey ve Ubeydullah Efendi Afganistan'a gideceklerdi. İlk kâtib-i mes'uller Erzincan'a gidecekler, orada emir bekleyeceklerdi. İş son derece gizliydi. Sadece gittikleri mahallin en yüksek amirine kendilerini tanıtacaklardı. 1914 ağustos ayı sonlarında ajanlar Rusya'ya daldılar.⁴⁶

Türkiye'nin Türkistan politikası da Almanya gibi İran merkezliydi.⁴⁷ 14 Ekim 1915'te 6. Ordu Komutanlığı'na atanan von der Goltz, İran'ın iç politikasını Alman menfaatlerine göre düzenliyordu. Bu maksatla aylık 80.000 markla Nizamussaltana İran Ordusu Komutanı olarak atandı.⁴⁸ İran kat edilecek, Rusların hâkimiyetindeki Batı Türkistan'a ve İngilizlerin hâkim olduğu Hindistan'a Afganistan üzerinden girilecekti.⁴⁹ *Tanın* tüm gücüyle İran ve Afganistan'ı ve buralardaki kabileleri tahrik etmekte ve ileri merkezleri işaret etmektedir: "Eğer büyük meydan muharebeleri söz konusu değilse ve de düşmanın tanımadığı araziler söz konusu ise kabile teşkilatları pek mühimdir. İran'a lazım olan meydan muharebeleri değil, sadece düşmanı rahatsız etmektir. Bu cengâver kabileler, önümüzdeki baharda kuzeye, Türkistan'a doğru harekete geçerlerse düşman için kâbus olurlar."⁵⁰

Türkistan'a ulaşmak için Türk ordusu Kafkasya'da ileri harekâta geçti. Hedef İran ve Kafkasya Müslümanlarını isyana sevk etmekteydi.⁵¹ Bu maksatla Türkiye ile Azerbaycan arasındaki Ermenistan engeli bertaraf edilecekti.⁵² Böylece Türkiye, Kafkasya ve Türkistan Türklerine bağlanacak ve 1878'de kaybedilen Elviye-i Selase ve bütün Kafkasya geri alınacaktı, ayrıca bütün Hazar, Volga, Batı Sibirya, Türkistan ve İran Halifenin nüfuzuna girecekti.⁵³ Bu sıralarda Rusya'daki Türk nüfus 20 milyon idi, hâlbuki Osmanlı devletindeki Türk nüfus 8 milyonu geçmiyordu.⁵⁴

B- Harp sırasında Rusya Türklerinin durumu: Kırım Kurucu Meclis üyesi Bekir Sıtkı Bey'in Türk Ocağı'nda gençlerle yaptığı bir konuşmada Rusya Türklerinin siyasi faaliyetlerini 3 safhaya ayırır: 1-1905 inkılabından evvel, 2-1905-1912 arası, 3-Harb-i umumiden sonra. İlk devrede derin bir cehalet içinde olan Müslümanların dinî idareleri milli bir ittihat için çalışacağına bilakis ihtilaf için çalışıyordu. Ancak 1905'ten sonra gençlerde uyanış başlamış ve parçalanmış bir kitlenin unsurları olduklarını anlamışlar ve gazete ve risalelerle millî duyguları uyandırmışlardı. 3.cü devrede ise gençler artık muvaffak olmuşlardı. Çünkü tüm millet onların tarafına geçmişti. Hemen ardından Rusya Müslümanlarının hızlanan siyasi faaliyetleri önceleri büyük mâniyalarla karşılaşmışlarsa da ardından Çarlık devrilmişti. Ama karşılarında merkezi ve milliyetçi bir idare vardı. Ancak her şeye rağmen kendi mekteplerini, şer'î mahkemelerini vs... kurabilmişlerdi.⁵⁵

a- Osmanlılar harbe girmeden önce: Bu sıralarda Türk büyükleri Rusya'ya sadık kaldılar, paralar, ianeler topladılar, hastaneler vs inşasında yardım ettiler. Rusya, Kafkasya ve Türkistan'ı ele geçirdikleri sıralarda yerli halkı askere almayacaklarını vaad etmişlerdi. 1916 yılına kadar da bu sözlerinde durdular. Kafkasya ve Türkistan hariç diğer ahali askerî hizmetlere alınıyorlardı. Bununla birlikte çeşitli kıskırtmalarla Azerbaycan Türklerinden Almanlara karşı savaşmak üzere birlikler kuruldu ve masraflarını da ünlü Azeri petrol kralı Takizade verdi. Asker vermeyen Türkistan ise para, on binlerce at, deve vs gönderdi. Bu doğal bir durumdu. Zira başlarında kudretli bir devlet vardı ve olağanüstü şartlar söz konusuydu. Nitekim Avusturya Slavları da aynı şeyi yapmışlardı. Ancak işin iç yüzü öyle değildi. Togan bu durumu şöyle anlatır:

⁴⁴ Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, 287-89; Philip H. Stoddard; *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul: Arma Yayınları, 3. Baskı, 2003, 74.

⁴⁵ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 192.

⁴⁶ Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, 13-14, 45.

⁴⁷ A. Ersat Aydın, *Les Relations Turco-Persans pendant la première Guerre Mondiale*, Mémoire de DEA, Université March Bloch, Strasbourg, 2005.

⁴⁸ Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004, 172.

⁴⁹ "La Perse et la Guerre", *Journal des Débats*, (JD) no: 227, 14 août 1916, Başmakale.

⁵⁰ "İran'ın Kuvvetleri", *Tanın*, no: 2000, 4 Şubat 1915, Başmakale; Tafsilat: "İran'da kabileler, Hayatları- Taşkilatları- Kuvvetleri", *Tanın*, no: 2202, 6 Şubat 1915, 3.

⁵¹ «Proclamation contre les Jeunes-Turcs», *Le Temps*, no: 19586, 20 janvier 1915, 2.

⁵² Zenkovski, *Türkçülük*, 106.

⁵³ Maurice Larcher, Çev. Mehmed Nihad, *Büyük Harpte Türk Harbi*, Cilt 2, Erkâniharbiye, 1928, 339.

⁵⁴ «Le mouvement pantouranien», *AF*, no: 171, (octobre-décembre 1917), 178.

⁵⁵ "Rusya Müslümanlarının faaliyet-i siyasiyesi", *Tanın*, no: 3376, 4 Mayıs 1918, 3.

“Harbin başlamasıyla birlikte Türkistan’da yeni ümitler doğdu. Harbin ilanından 3-4 gün sonra Buhara’da Tatar ve Buharalı muallimlerin gizli bir meclislerindeydim. Herkes derin ümitler içindeydi. Kemal Nogay adlı bir Tatar muallim Türkiye’nin Alman saflarına geçeceğini ve belki de bir gün Buhara’ya kadar geleceğini söylüyordu. Harp, Türkistan’da siyasi faaliyetler doğurdu. Fakat gizli toplantılar ciddi bir siyasi teşkilat haline alamadı. Bunun içindir ki 1916 isyanında münevverler ortaya çıkamadılar ve 1917 isyanına hazırlıksız girdiler.”⁵⁶

Rusya Müslümanlarının bir kısmı savaşta hayatta kalmanın yanında kendilerini dinî meselelere de verdiler. Tatar avukat Giray Alkin, 22 Ekim 1914’te *Kazanski Tyelyegraf*’ta yazdığı yazıda Panislamizm’in dinî olmaktan çok siyasî olduğunu söyledi. Cemal Velidi de 1916’da yazdığı yazıda İslam birliğinin ayakta kalabilmesi için iktisadî, siyasî, hatta kültürel değil, dinî dayanaklara ihtiyaç olduğunu söyledi. Ona göre Müslümanları sadece din ayakta tutuyordu.⁵⁷

b- Osmanlılar harbe girdikten sonra:

ba: Legal ve illegal faaliyetler: İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşiyef ve Yusuf Akçura tarafından kurulan İttifak mebusları Duma’da Rus politikasından şikâyetçiydi. 1868’den beri Saint-Petersburg’ta çıkan *Novoyé Vremia* gazetesinin 16 ağustos 1915 tarihli haberine göre Kafkas mebusu Caferof 15 Ağustos 1915’te Müslümanların baskı altında ve savunmasız olduğunu... canından malından emin olmadığını... erkeklerin sürüler halinde yurtlarından sürüldüklerini... hamisiz kadın ve kızların taciz edildiğini... bir parça ekmeğe muhtaç olduklarını... bu hususta hükümete yapılan müracaatların kaale alınmadığını etraflıca anlatır.⁵⁸ İttifak mebuslarının başkanı Kutluk Muhammed Mirza Tüfekliyef de, 1905-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Rus Yasama Meclisi Duma’da Türklerin gördükleri mezalimi canlı ifadelerle anlatıyordu. Ayrıca hastanelerde yatan yaralı Müslüman askerlerinin *Kuran* okumalarının yasaklandığını, ellerine zorla İncil verildiğini, Ortodoks mezhebine girmeleri için baskı yapıldığını... Batum’da Ortodoks askerlerin ve halkın Müslümanların emvalini gasp ettiklerini söylüyordu.⁵⁹ Ekim 1915’te Resulzade *Açık Söz* gazetesinde yeni okulların açılması, mahallî dilde eğitim, yeni medreseler, halkın kendi imamlarını seçmesi, hükümetin el koyduğu vakfiyelerin iadesi... gibi o günler için cesaret isteyen bir takım isteklerde bulundu.⁶⁰

Reç gazetesi, Duma’da Müslüman Fırkası (İttifak-ı Müslimin) namına Kutluğ Mirza Tüfekliyef’in şu beyanatta bulunduğunu yazıyor:

“Harbin başlarında harp hassasiyetlerinden dolayı yapılan davete millet icabet ederek eski hesapları unuttu. Ama hükümet şimdi dâhilî meselelerle meşgul. Sabık başvekilin iyi niyetli izahatına rağmen boyunduruk altındaki milletlere ama bilhassa Müslümanlara karşı izlenen politika harp öncesi gibidir. Tek fark, harbin getirdiği sıkıntılar yüzünden Müslümanların uğradığı bazı zorluklardır. Ekseriyetin Müslüman olduğu bir vilayette İslam aleyhine tantanalı bir misyoner toplantısı yapıp İslam aleyhtarı kararlar alındı. Diğer piskoposlar da matbu risaleler ve konferanslarla İslam’a hakaret ediyorlar. Askeri hastanelerde yatan Müslüman yaralıları, hükümetin teşvikiyle *Kuran* yerine zorla tatarca İncil okutuyorlar, ortodoksluğa zorluyorlar. Vatan için ölen yüzbinlerce Müslümanın böyle bir dinî siyasetten sıkıntı duydukları sırada, hükümet bu Müslümanların gönlünü alacak bir siyaset izlemiyor.

“Milyonlarla Müslümanın ruhani reisi olan müftü tayin edilirken cemaatin da reyi sorulmalıyken, bilakis hükümet istenmeyen birini tayin etti. Mamafih, ağır, hafif yaralı Müslüman askerlere imam göndermek gerekirken bu iş savsaklanıyor. Müslümanların kendi milli mekteplerinde kendi lisanlarında talim hususu da keza. Zakapliski Uplasti ile Kafkasya’da verilen jurnal üzerine mahalli memurların reyile, sebebi meçhul isabetsiz sürgün ve tutuklamalar yapıldı. Ama bu zulümler Batum ve Kars oblastlarında (eyalet, bölge) oynanan

⁵⁶ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 280.; Togan, Başkurdistan burjuva aydınlarının tipik bir figürüdür. Her türlü derin sosyal inkılabı karşı çıkan bir burjuva milliyetçisi olarak iç savaş sırasında Beyazların küçük milletlerin taleplerini küçümsemesi sebebiyle Bolşeviklere yönelmişti. İç savaşın sonunda Bolşeviklere muhalif oldu. Sonraları Basmacı’lara katıldı. Meşhur bir panturan propagandisti oldu ve bir Alman üniversitesine yerleşti. Türkiye’ye döndü, 1944’te panturan faaliyetlerinden ve vatana ihanetten mahkûm edildiyse de sonunda Türk yetkililerle anlaştı. 1948’de yazdığı son derece Rus muhalifi *Türkistan Tarihi* İngilizceye çevrilecektir. E. Hallet Carr, *La Révolution Bolchévique (1917-1923), La Formation de l’URSS*, Paris : 1969, 332.

⁵⁷ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, s. 193.

⁵⁸ “Rusya’daki müslümanların hali”, *Tanin*, no: 2394, 17 ağustos 1915, 1.

⁵⁹ “Rusya’daki müslümanlar hakkında”, *Tanin*, no: 2593, 3 Mart 1916, 4.; 1905 ihtilalinden sonra 1906’da 478 sandalyeli ilk Duma seçimlerinde Müslümanlar 25 sandalye kazanmışlardı. 20 Şubat-1 Haziran 1907’de kapanan 2. Duma’da Müslümanlar 35 sandalye kazandılar. 3. Duma seçimlerinde Müslümanlar 10 milletvekilliğine sahip oldu, öne çıkan isim Sadri Maksudof idi. En uzun ömürlüsü 4. Duma’da (15 Kasım 1912-16 Şubat 1917) İttifakçılar sadece 6 sandalye kazanabildiler. Samir Babaoğlu, “Rusya Müslümanlarının ilk partisi”, *Mecra*, 13 Aralık 2023, 1.

⁶⁰ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 281.

faciaların yanında bir hiçtir. Mezkûr oblastların müslüman ahali bir den bir kanun dıŖı ilan edildiler. Alenen cebir, Ŗiddet, gasp, kadın, kız, çocuk ve ihtiya rlara tecavüzler, gençler katliam edilmiş, failer de cezasız kalmıştır. Yüzlerce Müslüman köyü yağmalanmıştır. Yiyecek ve içecekten ve meskenden mahrum yüzbinlerce yetim kendi hallerine terkedilmiş ve mahalli hükümetten yardım talebi cevapsız kalmıştır. Ne yapılacağına dair açık bir beyanat olmadığı gibi itimat eden de yok. Progressistlerin ortaya sürdüğü arzulara katılmakla beraber aşağıdaki tedbirlerin alınmasını derhal istiyoruz: -Mektepler, medreseler ve milliyetle alakadar tüm sınırlandırmaların kaldırılması, -Mezhep değiştirme hakkında kanun tanzimi, -Duma seçim kanununun düzenlenmesi.”⁶¹

Reç gazetesi, Duma’da Sosyal Demokrat fırkası namına söz alan Gürcü Çengeli’nin verdiği nutkun bazı kısımlarını şöyle yazıyor: “Batum ve Kars oblastlarında Acaralar zorla kovulmuş ve meskenleri yakılmış ve malları mülkleri yağma edilmiştir. Bu hususta hayli izahattan sonra nutkunu şöyle bitirdi: *Hükümet kendi eski mevkiini tahkim için bu harpten istifadeyle diğer milletleri sıkıŖtırmaya devam ve memleketin iktisadî hayatını tahrip etmiştir.*

Tüfekliyef harbin başlarında Rusya’ya hayli para yardımında bulunmuştu. Duma’daki bu konuşma artık Türklerin nasıl fikir değiştirdiğini gösterir. Rusya’nın Müslümanlara nasıl davrandığını Duma’daki bir mebus Ŗu ifadelerle anlatır:

“1 ve 2.ci Duma meclisinin oturumunda İslamlardan oluşan fırka evvela 24, sonra 42 azaya malikti. Bundan dolayı diğer fırkalar bunlara önem verirdi. Ama 3.cü Duma’da İslamlar bambaşka bir vaziyete girdiler. Rusya’da bütün seçim hakkı mülk sahiplerine, ruhban ve memurlara verilerek hükümet hazinesi ecnebi unsurları ve Müslümanları Duma’ya fazla mebus göndermekten mahrum edince İslamların fırkası 8-10 azaya kadar düştü, nüfuzunu kaybetti. Fırka azası Duma’da solda oturur, ekseriyetle muhalif fırka ile birlikte oy verirdi. Hâlbuki sonraları Rus milliyetperverliği fikri İslamlar aleyhine dahi düşmanlık besledi ve 4.cü Duma’da bu hal pek açık bir suret aldı. Geçen yaz Duma, Polonya hezimetlerinin tesiriyle toplantıya davet edildiğinde muhtelif fırkaların azaları konferanslar verdiler. Bu konferanslardan birinde İslam azalar hazır bulunup İslamların dinî, iktisadî ve millî talepleri dikkate alınmak şartıyla İslam fırkasının da yeni fırkaya katılmasını teklif ettiyse de dinlenmedi. Yeni Terakkiperveran Fırkası İslamlar dâhil olmadan kuruldu. Çünkü aşırı rusperver idi. Bu da harpte üzücü hadiselere sebep oldu.

“Nihayet İslam azalardan biri Duma’da, Rus İslamlarına yapılan katliamlardan, yağmacılıktan Ŗikâyet etti. Rusya’nın liberal matbuatı bundan haberdar olduğu halde tek kelime yazmadı. Demek ki Müslümanlar, liberal fırkalardan da bir şey bekleyemezler. Bunun üzerine Volga Tatarları matbuatı Liberal fırkası aleyhinde yazmağa başladı. Fakat sonraları aralarında çıkan anlaşma üzerine isteklerini beraber kabul ettirmeğe çalışıyorlar: Ruslarla eşit hukuka sahip olmak... Ayrıca Duma’ya mebus göndermeğe hakkı olmayan Türkistan ve stepler halkının 1905’te verilen fakat iki yıl sonra da geri alınan siyasi hakların iadesini ve bu havalideki arazi meselelerinin hallini isterler. Türkistan ve stepler bölgesinin Duma’ya mebus göndermeyi engellemesi, 1907’de Stolipin’in yaptığı hükümet darbesiyle oldu; bu da Rusya’nın eşkiyaca ziraat siyasetinin izlemesine yol açtı. Rusya, Kazakların iskânı için Semireçe’de geniş Kırgız arazisini zapt etmek istediğinden ve harpten sonra bu siyaset daha da genişleyeceğinden Türkistan ahali hakkındaki talepleri çok önem kazanacaktır.

(...) “Duma açılmadan birkaç gün evvel hükümet bu defa Müslümanlara bir müsaade verdi. Bazı şartlarla Müslümanlar avukat mesleğine girebileceklerdir. Bu Musevilere de yasaktı. Ama Müslümanlar bununla yetinmeyeceklerdir.”⁶²

Müslümanların nasıl fikir değiştirdikleri ve Rusya’dan bir takım haklar istediğini ABD başkanı Wilson’a çektikleri telgraftan da anlaşılır. Litvanya, Lehistan, Ukrayna temsilcileri Rusların mezalimini ayrıntılarıyla anlatıyorlar⁶³. Bunlar bir kısım legal faaliyetlerdi. Ŗimdi de kısaca illegal olanlara bakalım.

1914-1916 yıllarında Kırım ve Kazan’da Türkiye’den yana Rus muhalifi gizli çalışmalar vardı. Türk İhtilalci Sosyalistlerinin Osmanlı Halifesine yardım çağrıları vardı. Şöyle deniyordu: “*Ŗimdi faaliyete geçmezsek hürriyetimiz için yarın çok geç olur*” tarzında yazılar Fergana’da gizlice dağıtılıyordu⁶⁴. Çarlık polisi 1915’te bu durumu biliyordu. Para bağışı veya askere giderek halifeye bağlılıklarını göstermek istiyorlardı. Bu hususta çarlık gizli polisi Ohrana’nın rivayetlere dayanan çeşitli raporları, Sultana gönderilen paraların kaynağının Rusya

⁶¹ “Rusya’daki kardeşlerimiz”, *Tanin*, no: 2626, 5 Nisan 1916, 1.

⁶² “Rusya’daki Müslümanlar”, *Tanin*, no: 2608, 18 Mart 1916, 1.

⁶³ “Rusya’daki mazlumların istimdadı”, *Tanin*, no: 2673, 22 Mayıs 1916, 2. Rus olmayan milletlerin çektiği çok uzun bir telgraftur.

⁶⁴ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 282.

Müslümanları olduğunu belirtiyordu. Kesin olan şey şuydu ki Panislamizm'in Rusya'da yapacak fazla bir şeyi olmadığıdı. Müslüman liderler ve kitleler çarın ordusuna girdiler.⁶⁵

Rusya Türklerinin 1914 harbi hakkındaki görüşleri Akçura'nın çıkardığı *Türk Yurdu*'nda açıkça belli olmaktadır: "*Türk mahfilleri Osmanlı Devleti'nin harbe girmezlik edemeyeceğini zannediyordu. Türkçüler, Türkiye'nin dış Türkleri ve Müslümanları da bu harple kurtaracağını düşünüyordu.*"⁶⁶ Ama öyle olmadı.

C- Almanlar ve Türkistan: Alman planları ilkin Fransa'yı ezip sonra Rusya'nın üzerine yürümeye göre planlanmıştı. Bunun için de İslam'dan faydalanacaktı ve İstanbul'un vereceği sinyale güveniyorlardı. Alman âlimleri bu büyük projenin hizmetine alındı, Alman misyonları faaliyet alanlarını genişletmek ve gerekli irtibatları sağlamak için Kuzey Afrika'yı ve Asya'yı kat ettiler.⁶⁷ 3. Cumhuriyet'in radikal sosyalisti M. Henri Gout'nun (1876-1953) Fransız parlamentosunda yaptığı konuşmaya göre harbin hemen akabinde, Rusya Müslümanlarının nüfusu 16-20 milyon arasındaydı. Fransa'nın 20-30 milyon, İngiltere'nin de 60-100 milyon civarında İslam tebaası vardı.⁶⁸ Almanlar, bir İslam âlemi isyanının peşindeydi ve bu Müslüman nüfus üzerinde büyük ümitler besliyordu. Bunun için hedef İran'ı kazanmak, buradan da Afganistan vasıtasıyla Türkistan'a ve Hindistan'a uzanmaktı. Bu maksatla harpten çok önceleri hazırlıklarını yapmıştı.⁶⁹ *Ruskoye Slovo* gazetesi, Almanya'nın, Rusya Müslümanları arasında karışıklık çıkarmakta olduğunu, Türkiye'nin harbe girişiyle beraber İran ve Afganistan'ı Türkiye'ye yakınlaştırarak bir ittifak teşebbüsüne çalıştığını yazıyordu.⁷⁰ Bu sıralarda Almanya, Sırbistan'ı ezmışti, Rusya'yı da kuvvetli bir orduyla ezmeye, çetelerle de yıpratmaya çalışıyordu. Alman subayların kumandasındaki bu çeteler, Çin, Mançurya, Moğolistan üzerinden Rusya'ya giriyorlardı. Bunların vazifesi, Transsibirya demiryolu hattını yıkmak, Amerika ve Japonya'nın erzak, mühimmat, askerî teçhizat ve levazımatın naklini engellemektir.⁷¹

Almanya'nın Türkistan ve Kafkasya'da cihat faaliyetleri harbin sonlarına kadar devam edecektir. Bunun için de büyük bir panislamik hareketi yaratmaya çalışıyorlardı. Bu maksatla Afganistan ve Buhara'ya geçen iki Alman misyonunu görüyoruz. Elbette ki hedef, "Afganistan'ı kazandıktan sonra" tarikatlar vasıtasıyla Türkistan ve Hindistan'da etkin olmaktı.⁷²

Almanya, Rusya Müslümanları hakkında faaliyet halindeydi. Buna göre Türk-Alman ittifakının Rusya'ya, Kafkasya'ya, Hazar denizi kıyılarına, Orta Volga'ya, Türkistan'a acil girişleri, pek de uzun sayılmayacak bir zamanda Almanların yoğun İslam ahaliyle irtibatını sağlayacaktır. Bu bölgede sakin 19 milyon Müslüman mutlu bir idare altında olup Çar'a sadakatle bağlıdırlar. Ama şimdi, "Müslümanların hamisi" Almanlar tarafından kuşatılmış olan Türk sultanının otoritesine girmeye hazır haldedirler.⁷³

Peşte'de çıkan *Esti Oyzak* gazetesine göre cihadın ilanı ile beraber Galiçya ve Karpatlardaki Rus kıtaları arasında karışıklıklar çıktı. Müslüman askerler daimi bir isyan halindedir. Bir Çerkez alayı herkesin önünde mahvedildi. Öte yandan Güney Sibirya ordusuna mensup 17. Alay efradı muayeneden geçirilmiş, birçok ihtilal beyannameleri ele geçirilmiş, bazı askerler üzerinde de şöyle bir vesika bulunmuştu: "*İslam'ın düşmanı Rus ordusunu terk edin, Halife'nin dostu olan Alman ve Avusturya ordusuna katılın.*" Bir Rus alayının küçük subaylarından bir heyet dindaşlarının hali hakkında teminat almak üzere komutana müracaat edince heyet tutuklanmış Lamberge'ye gönderilmiş, mezkûr alay da başka yere sevk edilmiş.⁷⁴ *Ustauba Viyedemosti* gazetesi Türkistan'da Rusya için pek tehlikeli olacak tarzda Cihat faaliyetlerinin başladığını ve Rusya'nın bunu önlemekte zorlanacağını

⁶⁵ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 193.

⁶⁶ "Cihan Harbi ve Türkler", *Tanin*, 11 KE 23 Aralık 1914, 2.

⁶⁷ "La guerre sainte", *Le Temps*, no: 19555, 20 janvier 1915, Başmakale.

⁶⁸ MAE, vol. 1670, "Guerre 1914-1918. Panislamisme », Procès verbal de la séance de la Commission interministérielle des Affaires Musulmaes du 5 août 1915, s. 28. « Note au sujet du califat ».

⁶⁹ «La Perse et la Guerre », *JD*, no : 227, 14 août 1916, Başmakale.

⁷⁰ "Rusya Müslümanları hakkında", *Tanin*, no: 2582, 21 Şubat 1916, 3.

⁷¹ «La propagande allemande », *AF*, no: 169, avril-juin 1917, s. 80. ; Teferruat: Yusuf Aydın, « I. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri », *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı: 32, (2020).

⁷² SHAT, 7 N 679, Ministère de la Guerre, EMA, 2. Bureau, section: Les renseignements généraux, le 15 avril 1918, Bulletin d'Information de quinzaine, no: 25.

⁷³ SHAT, 7 N 2081, "L'Allemagne et le mouvement panislamique". EMA, Section d'Afrique no: 4492/II, Paris, le 27 juin 1918, Dossier no: Bulletin de renseignement/Questions musulmans; MAE. "Guerre 1914-1918. Panislamisme », Affaires Musulmanes. Ministère de la Guerre, Section d'Afrique, no: 4492-9/11. Paris le 28 juin 1918.

⁷⁴ "İlan-ı Cihad ve Rus ordusu", *Tanin*, no: 2193, 28 KS 1915, 4.

kaydediyordu.⁷⁵ Bu tür haberler hayli fazladır. Ama aslında harp patladığında Çarlık Türkleri bir ikilem içinde kaldılar, bocaladılar, neticede Panislamizm'i seçtiler. İstanbul'dan yapılan cihat ilanı Rusya'yı az da olsa etkiledi.⁷⁶

Panislamist cereyandan medet uman Alman misyonları Kuzey Afrika ve Asya'da ahaliyle irtibat sağlamak ve faaliyet alanlarını saptamak için hareket halindeydiler.⁷⁷ Cihat ilanından sonra Cezayir, Fas, Tunus, Mısır, Trablusgarp, İran, Afganistan ve Türkistan'a gönderilen ajanların sayısı binlerle ifade edilir⁷⁸. Bu maksatla, tarafsız veya İtilaf devletlerine tabi Müslüman memleketlerde: Felemenk Hindistanı'nda (Endonezya), Sibiryaya ve Moğolistan, Volga ve Kırım Tatarları arasında binlerce hicviye broşürleri ve küçük propaganda malzemeleri dağıtıldı ve buralara 30.000 civarında ajan gönderildi.⁷⁹

Öncelikle şiddetli bir propaganda lazımdı. Türkistan'a yapılan propagandanın ABD, İsviçre, İspanya, Filipinler gibi tarafsız ülkeler üzerinden yapıldığı gibi Uzak-Doğu üzerinden de yapılıyordu⁸⁰. İspanyol bandıralı gemilerle gönderilen Panislamist propaganda içerikli çeşitli sandıklar Siyam ve Filipinlerde ortaya çıktı. Zira Siyam, harbin başlarında tarafsızdı; bu da Türk ve Alman ajanların Uzak-Doğu'da üs kurlmalarını sağlıyordu. Birmanya ve Laos'a sınırdaş olan bu memleketler, Hindistan'a, Çin Hindi'ne (Indochina) ve Türkistan'a bağlanmakta rahatlık sağlıyordu⁸¹. Zira buralar, Panislamizm'in uygulama sahalarıydı. 1915'te, Bangkok'tan, Amsterdam'dan Malezya ve Siyam'a (Tayland) gönderilen ve Cihad-ı Ekber'e katılmayı propaganda eden yığınlar halinde yüzlerce sandık bulundu⁸². Bu sandıklardaki broşürler Doğu Türkçesi ve Azeri şivesiyle yazılmış ve özellikle Rusya Müslümanlarına yönelikti. Ama asıl hedef, bura Müslümanlarını Çarlığın Müslüman tebaasını isyana kışkırtmak ve Türkler ve Almanlarla ittifak sağlamaktı⁸³. Bu maksatla Almanlar Türkistan'da propaganda için hiçbir fedakârlıktan çekinmemişlerdir. Çeşitli Türk lehçeleriyle propaganda broşürleri hazırlandı, Kazan, Astrahan ve diğer Müslümanlara sandıklarla gönderildi.⁸⁴ Bunlar, Çin Hindi'ne, Çin'e, Hindistan'a, Türkistan'a altları iki katlı sandıklarla gönderiliyordu.⁸⁵

Aslında bu propaganda işi tam yapılamamıştı. Rus ordusunda çarpışan Müslüman askerlerin cihattan haberdar olmadıkları anlaşılıyor. Mesela Bukovina cephesinde Avusturyalılar tarafından esir edilen Çerkezlerin Cihat'ın ilanından haberdar olmadıkları anlaşılmalı ve Türklerin müttefikleri olan Avusturyalılarla harp ettiklerinden üzüntü duyduklarını ifade etmişlerdir. *Tanin*, ilan edilen Cihat fetvalarının Rus ordusundaki Müslümanlara daha çabuk dağıtılacağını ümit ediyordu.⁸⁶

Rus cephelelerine atılan beyannamelerde, Müslüman askerlerin Osmanlı kuvvetlerine katılmaları isteniyordu. Böylece İslam düşmanı Ruslar yenilecek ve harp kısa zamanda bitecekti. Bir vesikada "Bu galebemizden siz Rusya Müslümanları da şeref kazanacaksınız. Dünyada ve ahirette Allah'a karşı isyan etmemiş olmak için bizlere katılmalısınız" deniyordu.⁸⁷ Türkmenlere hitaben yazılmış bir beyannamede şunlar yazılı: "Ey Müminler! Karşuğuzda bulgan müslümanlarga ve Müslüman dostları bulgan Alman-Avusturya askerlerine karşı miltık atmangız. (...) Karşuğuzda bulgan müslümanlarnıg ve müslümanlarnıg dostlarınca karşı miltık atmayınca teslim bulungız. Müslümanlık için Müslüman bulgan keşige başka yol yoktur." Beyannamede Türklere ve onların müttefikleri Almanlara kurşun atılmaması isteniyordu.⁸⁸

Türkistan'dan Arabistan körfezine uzanan silahlı birliklerin bir ağırlığı yoktu. İngilizler, denize kadar Bercend hattını tutuyorlardı ve anayollar üzerinde birkaç karakolları vardı. Kuzeyde Ruslar da Türkistan'da Bercend yolunu tutuyorlardı. Ruslar bu hattı iki süvari alayı ve bir piyade taburuyla kuşatmışlardı. Ama Merv'den Hazar'a

⁷⁵ "Türkistan'da harekât-ı cihad", *Tanin*, no: 2202, 6 Şubat 1915, 1.

⁷⁶ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 192.

⁷⁷ "La guerre sainte", *Le Temps*, no: 19555, 20 janvier 1915, Başmakale.

⁷⁸ SHAT, 7 N 723. « Le mouvement panislamique », EMA, le 13 février 1917.

⁷⁹ SHAT, 7 N 2103. EMA. Ministère des Affaires Etrangères au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914.

⁸⁰ «La propagande allemande dans les pays musulmans », *AF*, 169, (Avril-Juin 1917). SHAT. 7 N 2104. Direction politique et commerciale. M. Lutaud à M. Briand. Etude d'une brochure intitulée *L'Islam dans l'Armée Française*.

⁸¹ «La Propagande allemande dans les pays musulmans » *AF*, 169, (avril-juin 1917), 38.

⁸² SHAT, 7 N 2104. MAE, Télégramme du résident français à Bangkok. Le 23 décembre 1915.

⁸³ «La propagande allemande », *AF*, 169, (avril-juin 1917), 76.

⁸⁴ «La propagande allemande », *AF*, 169, (avril-juin 1917), 78.

⁸⁵ "Propaganda malzemeleri", *Tanin*, 27 TS 1915, 2.

⁸⁶ "Cihad-ı Ekber ve tesirâtı", *Tanin*, no: 2207, 11 Şubat 1915, 4.

⁸⁷ Sadık Sarısamın, *Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara: Atase Yayınları, 1999, 18.

⁸⁸ Sarısamın, *Psikolojik Harp*, 18.

kadar olan demiryolu hattı üzerindeki sakin Türkmenlerde bir kıpırdama görülüyordu. Türkistan valisi General Kuropatkin bu eyalete bir süvari alayı ve piyade taburu istemişti.⁸⁹

Şimdi de Almanların Kazan ve Astrahan Müslümanları için hazırladıkları propaganda broşürlerine bakalım:

Kazan ve Astrahan Müslümanları için Doğu Türkçesiyle neşredilen propaganda broşürleri:

1-*Oumoûmi soughouch daghi bir yellek Wak'e'alarenen khoulasase, yel 1914-1915* : 1914-1915 Dünya harbinin en mühim olayları, Doğu Türkçesi. 54 sayfa. Tarihî özet.

2-*Guirmanyada İktisadi dormouch hem Soughouch* : Almanya'daki ekonomik durum ve Avrupa krizi. Doğu Türkçesi. 56 sayfa. Resimler ve grafikler.

3-*Iran dovlati ve Avrupa soughouch* : İran hükümeti ve Avrupa krizi. Doğu Türkçesi. Farsça yayınlanan bu broşürün sonucu : Tarafsızlaşma mümkün mü ?.

4-*Fransouzalareng general rezidentining Marok'ta seuiléken seuzléri munasèbètilé* : Fransa'nın Fas Genel valisinin nutku hakkında. Doğu Türkçesi. 22 sayfa. 2 şekil. Gen. Lyautey'nin portresi Faslıların kesik başları. Arapçadan çevrilmiş, farsça baskısı bulunan bir broşür. Gen. Lyautey'nin Suk-el Arba'da Arap ulema tarafından cümle cümle yorumlanarak dindaşlarının Fransa mezalimine karşı uyarılması. Yazar, Berlin'de yaşadığını ve İslam aleminin en ince teferruatına kadar tanıdığını söylüyor.

5-*Rouslareng zulmlèri* : Rus vahşeti. Doğu Türkçesi. Dikdörtgen. 12 sayfa. Memel'in işgali sırasında Rus mezalimini anlatan fotoğraflı tasvirler. *Al-Fadhayi' ar-Roussiya* (Rus vahşetleri) başlıklı makaleye bakınız.⁹⁰

D- Batı Türkistan'da Cihat ve yansımaları: İlan edilen cihadın ağırlığı Rusya'da az görülür. Büyük harpte Türkistan'ın milyonlarca Müslümanının cihada katılacakları zannediliyordu. En azından bunlar Türkiye'ye sempati duyuyorlardı ve İstanbul üzerinden Hac'a giden Türkistanlıların da bu sempatiyi artırdığı biliniyordu.⁹¹ Rusya, büyük harpten hemen önce Osmanlı hükümetinin Rus İslamları arasına Panislamist ve Pantürkist ajanlar gönderdiğine dair şüpheler taşıyordu. Bu şüpheler polis raporlarında da Rus basınında da görülebilir. *Novoye Vremya*, Panislamist tehlikeyi tırmandırarak Jön-Türkleri bu propagandayı yürütmekle suçluyordu.⁹² Zaten bu sıralarda II. Abdülhamit'in Panislamist politikası İttihatçıların elinde şekil değiştirmiş daha çok Pantürkizm'e dönüşmüştü.⁹³ Osmanlı basını, Rus ordusundaki Müslümanların cihadın ilanı ile birlikte isyan ettiklerini propaganda ediyor⁹⁴ ve Rusların bu isyanları bastıramayacağını,⁹⁵ Cihadın ilanı ile birlikte Rusların, Lamberg'de Rus ordusundaki Türklere ve Çerkez'lere hücum ettiklerini,⁹⁶ Macar gazetelerine göre cihat ilanı beyannameleri Rus ordusundaki Müslümanlara dağıtılalı beri devamlı isyanların başladığını,⁹⁷ Karpatlarda ve her tarafta Rus ordusundan Müslümanların cihat ilanını duyduklarında firar edip Avusturya ordusuna geçtiğini⁹⁸ yazıyordu.

Tanin, 2 Kasım 1914 tarihli nüshasında şunları yazıyordu:

“Çarın zulmü altında ezilen 40 milyon Türk isyan edecek; kendileri için kurtuluş günü geldi. Ya onlar, ya biz, seçim yapılacaktır. İslam'ın zafer gününü sağlayacak olan muharebeye katılacağız. Biz vazifemizi yapacağız, milli şerefimizi, adaleti ve insanlığı temin edecek olan harbe katılacağız. 300 milyon Müslümanın itimatlarını hüsrana uğratmayacağız.”⁹⁹

E- Cihad'a karşı Rus tepkisi: Ruslar Cihadın ilanından itibaren Kafkas ahalisini zorla silahlı hale getirdi. Acara, Çürüksu, Batum civarındaki Müslümanlar Rus ordusuna gönüllü girmelerine dair Rus hükümeti tarafından yapılan teklifi şiddetle reddettiklerinden ihtiyarlar ve zenginler tutuklandı¹⁰⁰. Ruslar, Türkistan'da ahaliden zorla

⁸⁹ SHAT, 7 N 723, Le colonel de la Panouse, Attaché Militaire à Londres, à M. Le Ministre de la Guerre. Le 6 février 1917.

⁹⁰ « La propagande allemande », *AF*, 169, (avril-juin 1917), 78.

⁹¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 94.

⁹² Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 204.

⁹³ SHAT, 7 N 723, « Le mouvement panislamique », le 13 février 1917.

⁹⁴ “Rus ordusundaki kardeşlerimiz”, *Tanin*, no: 2191, 24 KS 1915, 4/1.

⁹⁵ “Türkistan'da cihad harekâtı”, *Tanin*, no: 2202, 6 Şubat 1915, 1/2.

⁹⁶ *Tanin*, no: 2158, 24 KE 1914, 3/4.

⁹⁷ « Rus ordusundaki kardeşlerimiz », *Tanin*, no: 2191, 24 KS 1915, 4.

⁹⁸ “Avusturya'da Müslüman esirler”, *Tanin*, no: 2353, 7 Temmuz 1915, 4.

⁹⁹ “A travers les journaux”, *RMM*, t. XXX, 1915, 343-344.

¹⁰⁰ “Rusya Müslümanları” *Tanin*, no: 2072, 27 Eylül 1914, 3.

yardım topladı. Afgan *Sirac-ul Ahbar* gazetesinin Meşhed muhabiri şunları yazıyordu: “Moskoflar Rus Türkistan’ında cahil avamı nasıl kandırmağa çalışıyorlar. Fakat tüm gayretlerine rağmen ahaliden pek az miktarda at temin edebilmişlerdir. Kısa süre sonra Çar’ın ailece bir resmini bütün dükkânlara astırmışlar ve Müslümanlara hitaben “Müslümanların duası kabul olur, Çarınıza dua edin !” demişler. Herkes bir şey söylemiş, kimi dua, kimi beddua etmiş. Sonra da Ruslar, zorla bütün dükkânlardan yardım toplamışlar. Borç adı altında Buhara hükümetinin hazinesini de gasp ettiler.”¹⁰¹ Fransız *Le Temps* gazetesinin Buhara emiri hakkında yayınladığı bir haber enteresandır: « Çar maiyetine Buhara emirini yaver-i harb olarak tayin etti ve kendisine gönderdiği emirnamede Buhara’nın huzur ve asayışı için sarf ettiği gayretleri, harp sırasında Rusya için gösterdiği sempatiyi ve mühim miktarda topladığı ianeleri zikretmiştir. »¹⁰²

Osmanischer Lloyd’da okunduğuna göre Rus hükümeti Kırım’daki Osmanlı Müslümanlarını içerilerdeki Militopol esir kampına sürüp şüpheli Rus tebaalarını başka tarafa nakletmişler. Maksatları iki taraf Müslümanlarını birbirinden ayırmaktır. İskhan köyü, Dürte İslam cemaati ve Maarif cemiyetleri tatil edilip Müslüman çiftlik sahiplerinin erzak ve hayvanları gasp edildi. Türkçülük ithamıyla 100 kişi tutuklanıp Meritopol karargâhına sevk edildi. Sivastopol komutanı kıyılara yakın yerlerde Müslüman ahali istemiyor. Akmescit ve Ogatur Müslümanları emlak ve arazilerini askeriyeğe terke mecbur oldu. Güya ilerde geri almak için vesikalar, senetler verilmiş. Burunçuk’ta mallarını vermeyen 40 Müslüman tutuklandı. Fırıncılar da ekmeğe zehir kattıkları iddiasıyla askeri fırınlarda zorla çalıştırılıyorlar.¹⁰³

Rusya’nın da Alman ve Avusturyalılara cihat ilan ettiğini görüyoruz. *Zeit de Vienne* gazetesine göre, Saint-Synode, Almanya ve Avusturya’ya karşı Cihad-ı Ekber ilan etti. Cihat ilanı ile görevli papazlar, minber üzerinden cihada katılacak olan her bir Rus’un en büyük ilahî nimete kavuşacağını vaaz ediyorlardı.¹⁰⁴

Erzurum’da çıkan *Albayrak*’ta okunduğuna göre, bundan iki ay evvel Ruslar Türk karakollarına attıkları beyannamelerde « Biz dininize hürmetkârız. Rus Çarı ile Osmanlı padişahı kardeştirler, öyleyse neden savaşıyoruz! » diyorlar. Ama biz ateşle karşılık verince şimdi de süngüyle parçalanmış Alman erlerinin resimlerini atıyorlar¹⁰⁵.

F- Büyük harpte Rusya’ya bağlılık: Harp başladığında Rus şehir ve köylerinde olduğu gibi Türk beldelerinde de “Büyük Rusya’nın zaferi” için mitingler yapıyordu. Mesela Kazan’da bilhassa Türkiye’nin harbe girmesinden sonra Türkler bu mitinglere gönülsüz bir şekilde katılmışlardı. Zira Rus basını Ayasofya üzerine Haç dikileceğini yazıyordu¹⁰⁶. İşte bu sırada Çara sadık müftüler devreye giriyor, Rusya’ya sadık tebaa olduklarını bildirilerle beyan ediyorlardı. *L’Asie Française* de Rusya Müslümanlarının sadakatinden bahseder¹⁰⁷. Ancak unutmamalı ki 1907-1914 yılları arasında Tatarlarla Ruslar arasında bir uzlaşma vardı. Bu uzlaşma savaşın ilk haftalarında Türkleri, tereddütlü de olsalar Rusya’ya sadık tebaa olmaya zemin hazırlamıştı. Çeşitli vesilelerle Türkler, Rusya’ya bağlılıklarını bildiriyorlar, harp malullerine yardım için örgütler kuruyorlardı. İttifak’ın en eski azalarından ve Duma’nın eski mebuslarından Said Giray Alkin basın yoluyla Müslümanlara Rus hükümetini desteklemelerini, hastaneler ve teberrular vasıtasıyla Rus ordusuna hizmet etmelerini istedi, Kazan’ın Tatar mahallesinde çıkan bir yangında Rusların da Tatarlara hayli yardım yaptıklarını da ayrıca hatırlattı. Müslüman gazeteleri, müftüler, sosyal yardım örgütleri bu çağrıyı cevapsız bırakmadı. Çarlığın Müslüman kesimlerinden para yardımları akmaya başladı. Tatar gazetesi *Turmuş Hayat*¹⁰⁸ bu hususta şunları yazıyordu: “Hatırlayabildiğimiz zamanlardan beri Rusya Müslümanları Rus hükümetine sadık kalmışlar, zor günlerinde yardımdan sakınmamışlardır. Tarih onları Ruslarla aynı kadere bağlamıştır. Savaş alanlarında Ruslardan çok Türklerin feragat göstermeleri doğaldır.”¹⁰⁹ Duma’daki Müslüman temsilciler de Bünyamin Ahtemov ve M. Y. Caferov imzalı bir bildiriye “Rusya’nın evlatlarıyız, Rusya’ya kurban vermeye, Rusya’nın şerefi için her türlü

¹⁰¹ “İran, Afgan ve Türkistan haberleri”, *Tanin*, no: 2487, 18 TS 1915, 2.

¹⁰² « Boukharie- Le Tsar à l’émir de Boukhara », *Le Temps*, no: 19921, 21 janvier 1916, 2.

¹⁰³ “Kırım’daki Müslümanlar ve Rus tazyikâtı”, *Tanin*, no: 2173, 8 KS 1915, 2.

¹⁰⁴ “La guerre sainte proclamée en Russie”, *Le Figaro*, no: 22 septembre 1914, 2.

¹⁰⁵ « Ruslar şimdi de resim atmağa başladılar », *Tanin*, no: 2343, 27 Haziran 1915, 1.

¹⁰⁶ Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri”, *24 DTCF Dergisi*, sayı 3-4, (1966), 190.

¹⁰⁷ « Le mouvement pantouranien », 171 *AF*, (octobre-décembre 1917), 179. Nisan 1901-Nisan 1940 yılları arasında 6 ayda bir yayınlanan Fransa Hariciyesinin yayın organı. Daha çok Asya’daki kolonilerle ilgileniyor ve Rothschild ailesi tarafından maddi destek görüyordu.

¹⁰⁸ Ziyaeddin Fahreddin ve bacanağı Viz Nevruz ile birlikte Ufa’da çıkardığı bir gazete olup 18.10.1913-28.4.1916 yılları arasında 832 nüsha yayınlandı. Ömer Özcan, “T.D.V. İslam Ansiklopedisi Zeki Kadiri Ugan maddesindeki hatalar”, *Türk Yurdu*, Cilt 33, sayı 131, Ankara, 2013, 77.

¹⁰⁹ Zenkovski, *Türkçülük*, 118.

fedakârlığa hazırız" dediler.¹¹⁰ Birçok gazeteci ve Türkçü de bu yolda yazılar yazdılar veya yazmak zorundaydılar. Halifenin bütün Müslümanlar tarafından seçilmediği için uydurma olduğu sözü de yayılıyordu.¹¹¹

Kafkasya'da Azeri, Gürcü ve Ermeni burjuvaları Rusya'yı desteklemek zorundaydı. Duma azası Caferov, *Milliyet* gazetesinde (21 Ağustos 1914) Müslümanlara Müracaat adlı bildirisinde Müslümanları Rusya'yı kurtarmaya davet ediyordu. Öte yandan yerli basın da Rusya'yı destekleyen yazılar yazmak zorundaydı. Musavat partisi lideri Resulzade 2 Ekim 1915 tarihli günlük yayınlanan *Açık Söz*¹¹² gazetesinde "*Biz de bütün vatandaşlar gibi Rusya'ya başarılar diliyoruz*" diyordu. Tüccarların yayın organı *Dirlik* de aynı şeyleri söylüyordu. Aksi takdirde kapatılacaklardı, sansür vardı.¹¹³ Ancak her şeye rağmen Türkiye lehine dönüşebilecek bir hareket tarzı da içlerinde saklıydı. Her şey Türkiye ve Almanya'nın kazanacakları askeri zaferlere bağlıydı.¹¹⁴

Tatarlar gibi diğer Türk-İslam liderleri de aynı bağlılığı gösterdiler. Said Giray Alkin gibi onlar da askeri yardımlar, maluller için hastane tesisi ve teberrularda bulundular. Duma'nın Müslüman grubu da Rusya Müslümanlarının Rusya'nın şerefi ve toprak bütünlüğü için savaşmaya hazır olduklarını, bütün Müslümanların, Rusya'nın evlatları olduğunu belirtti. Sosyal örgütler, maluller için yardım toplandı. Köylerdeki küçük Müslüman grupları bile 70-100 ruble yardım yaptı. Nakiyef ve Takizade gibi büyük zenginler defalarca asgari 100.000 ruble bağış yaptılar. Takizade, Almanlara karşı çarpışan Azeri gönüllü birliklerinin masraflarını da ayrıca üstlendi, Baku'da kurulan bir hastaneyi tek başına destekledi. Orta Asya ve Kazakistan halkları da 2.400.000 ruble, 70.000 at, 12.797 deve, 40 milyon pud (yaklaşık 16.38 kg.) pamuk, 300 000 pud et... vs yardımında bulundular.¹¹⁵

Bu arada Buhara emiri de Rusya'ya yardımda bulundu. Emir, Rus hükümetinin emrine 1.000.000 ruble tahsis etti. Bu meblağ, Çar'ın takdirine bağlı olarak harp ihtiyaçları için sarf edilecek veya hasta ve yaralı askerlere yardım olarak dağıtılacaktı.¹¹⁶ Emir'in bu sadakati üzerine Çar, onu kendisine yaver olarak tayin etti¹¹⁷. Kafkasya'da Türk askerî ameliyatlarının başlaması münasebetiyle Belediye Meclisinin düzenlediği fevkalade celsede Rus, Gürcü, Ermeni ve Müslüman meclis azaları, Kafkas nüfusunu teşkil eden farklı milletlerin oy birliğiyle birliğini onaylayarak düşmanı müşterek vatandan kovma kararı alındı. Hazırûn, Kafkasya Genel valisine en samimi ihtiramlarını sunma kararı verdi. Celse, alkışlar arasında kapandı.¹¹⁸

Aralık 1914'te Rusya Müslümanları Fevkalade Kongresi toplandığında, askerî hastanelere yardım yapan Müslümanlar da toplanmıştı. Bu kongrede Pantürkist Tatar ve Azeriler daha geniş temsil ediliyorlardı. Yaralılara yardım komitesinde Duma azası Ahtiyamof, eski işçi mebusu Devletşin, Sait Giray Alkin, K.M. Tevkelef (Tifkilef/Tüfekliyef), Haydar Sırtlanof, S. Şatgupof, Müftüzade ve Yusuf Caferov gibi liderler vardı Rusya Müslümanları, Alkin'in yazdığı gibi "Büyük Anavatan Rusya" için yalnız mallarını değil, canlarını da vereceklerini bildirdiler. Bu bildiri lafta kalmadı. Gönüllüler Rus ordusuna akın akın girdiler. Avusturya cephesinde çarpışan Dikaia Divisia: Vahşi Tümen Dağıstanlı gönüllülerden oluşuyordu. Müslüman generaller de rüşlerini ispatladı. 2. Kafkas Kolordusu Komutanı Gen. Mihmandarof savaşın muhteşem kahramanı olarak görülüyordu. Nahcivan

¹¹⁰ Kurat, "Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri", 191.

¹¹¹ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 280.

¹¹² Bu gazete hakkında bkz. Telli Korkmaz, "Azerbaycan Bağımsızlığına giden Yolda 'Açık Söz' gazetesi (1915-1918), *Türk Yurdu*, (Nisan 2018), Sayı 368, 77 vd.

¹¹³ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 228-229.

¹¹⁴ Nitelik bu tür sadakatler diğer büyük devletlerin tebaası arasında da görülür: Macaristan'daki Rumenlerin, Avusturya'daki Sırpların durumu gibi. Bistriç'te Belediye başkanının vazifeye başlaması dolayısıyla Rumen murahhaslar, Rumenlerin Macaristan'da sulh ve selamet içinde olduklarını ve vatanları Avusturya-Macaristan için canlarını fedaya hazır olduklarını bildirmişlerdir "Macaristan'da Rumenlerin sadakati", *Tanin*, no: 2133, 29 TS 1914, 2.; Avusturya ordusuna Rumenlerin gönüllü girişleri « Avusturya Ordusundaki Rumen Gönüllü Alayları », *Tanin*, no: 2197, 1 Şubat 1915, 2.; Avusturya'daki Slavların Avusturya ordusuna sadakatleri, "Avusturya Slavlarının sadakati", *Tanin*, no: 2208, 12 Şubat 1915, 2.; Bosna Reis-ul Ulemasının neşrettiği beynamede Müslümanların Avusturya'ya sadakat göstermeleri gerektiği... "Bosna Müslümanlarının sadakati", *Tanin*, no: 2016, 3 ağustos 1914, 2.; Ulah ihtiyatlarının Macaristan ordusuna sadık kalacaklarını bildirerek silahaltına girmeleri ve Kont Tizza'nın teşekkürü... "Macaristan'daki Ulahların sadakati", *Tanin*, no: 2017, 4 Ağustos 1914, 1.; Sırp eşrafi ve Sırp Ortodoks cemaati reisi M. Bilo'nun mal ve canlarını Avusturya uğrunda fedaya hazır olduklarını bildirmeleri... Bihak Sırpı ve Ortodoks ahalinin Avusturya imparatoruna sarsılmaz sadakatlerini arz etmeleri... Versec Sırp Ortodoks piskoposunun yayınladığı beynamede Habsburg hanedanının, Sırpların can, mal ve namuslarını muhafaza ettiğini ve harbe katılmayan asker kaçaklarının derhal silahaltına girmelerini istemesi... "Avusturya'daki Sırplarının tezahürati", *Tanin*, no: 2014, 1 Ağustos 1914, 1.; Büyük harbin başladığı sırada Fransa'daki Osmanlıların Fransa'dan memnun olduklarını ve Türkiye'yi kınamaları, "Les Ottomans résidant à Bordeaux expriment leur gratitude envers la France", *Le Petit Parisien*, no: 13897, 16 novembre 1914, 3, vs bu kabildendir.

¹¹⁵ Zenkovski, *Türkçülük*, 119.; Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 279-280.

¹¹⁶ « Le loyalisme des Géorgiens », *Le Temps*, no : 19734, 18 juillet 1915, 2.

¹¹⁷ « Boukharie- Le Tsar à l'émir de Boukhara », *Le Temps*, no : 19921, 21 janvier 1916, 2.

¹¹⁸ "Les musulmans russes", *Le Figaro*, no : 307, 3 novembre 1914, 2.; "Les Musulmans russes", *Le Temps*, no : 19478, 4 novembre 1914, 2.

Han'ı Rus asillerinin görev yaptığı 16 alaydan oluşan Rus muhafız kolordusu komutanıydı. Şubat 1917'de Rusların zor günlerinde Çar'a, birliklerinin ve özel kuvvetlerinin emrinde olduğunu söyleyen birkaç kişiden biriydi. Kırımlı Müslüman ve süvari alayları da hünerlerini gösterdiler. Tatar ve Başkurt askerleri düzenli Rus ordularının ön saflarında çarpıştılar. Subayları da onları, disiplin ve savaşkanlıklarından dolayı övdü.¹¹⁹ Romanya cephesinde çarpışan Rus kolordusu Müslüman askerlerden oluşuyor ve başında da Süleyman Sulkeviç isimli bir Müslüman general bulunuyordu.¹²⁰

Novoié Vremia, Kasım ayının başlarında şunları yazıyordu:

«Müslümanlar, Alman imparatorunun harp planlarını bozdular. Afrika'dan gelen 50.000 Müslüman, Fransız ordusunda Almanya'ya karşı çarpışıyor. Hindistan'dan gelen aynı sayıda Müslüman askerler de İngiliz bayrağı altında harp ediyor. Ve on binlerce Rusya Müslümanı, Rus yoldaşlarıyla birlikte Doğu Prusya, Polonya ve Galiçya'da Almanlara karşı ateş ve barut içinde çarpışıyor. Kafkasya Müslümanları, silahaltına alınmak için gönüllü olarak bir süvari fırkası teşkil ettiler. Rusya'daki Müslüman topluluklar, Rusya imparatorluğunun diğer halklarıyla, fiilen işbirliği yapıyor. Nihayet, Hindistan Müslümanları İttihadı lideri, Müslümanlara Berlin diplomasisinin büyüsunü bozan bir çağrıda bulundu.»¹²¹

G- Büyük harpte Rusya Müslümanları ve Türkiye: Rusya Müslümanları, Alman emperyalizmine ve Kayser'e sempati duymadı. Ancak Türkiye için durum değişti. Öncelikle Türkiye, Rusya Müslümanları için ilham kaynağıydı, fakat yine de ibre Ruslardan yanaydı. 24 Ağustos 1914'te Rusya Müslümanları bir gösteri yapıp Türkiye'nin tarafsızlıktan ayrılarak Rusya'yla savaştığı için Padişah'a bir protesto telgrafi çektiler. Bu küçük bir guruptu ama çoğunluğu temsil ediyordu.¹²²

Rusya Türklerinin bu hassas durumunu Fransız Hariciyesi'nin resmi yayın organı *L'Asie Française*, şöyle yorumluyordu:

“Daha acil endişeler karşısında, harbin Rusya Müslümanları üzerinde yaratabileceği tesir pek az endişeye yol açtı ve bu hususta mevcut malumat da yetersizdir. Bilinen tek şey, Çar hükümetinin Rusya Müslüman tebaası açısından hiçbir zorlukla karşılaşmadığı ve çok sayıda İslami otoritenin, Almanların dikte ettiği Cihad-ı Ekber çağrısını açıkça kınadıklarıdır. Rus rejimi her bakımdan takdire şayan değilse de Rusya, Müslümanların ve Hristiyanların emniyet içinde yaşadıkları ülkedir. Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki fark ekonomik ve kültürel gelişmeler bakımından malumdur. Bu da hayata yön veren fikirler değil de daha çok dinî itikatlardan kaynaklanır. Batı'ya nazaran az gelişmiş olan Rusya için bu iki cemiyet arasındaki ihtilaf çok da büyük değildir. Müslümanlar, Rus toplumuna entegre olmuşlardır.”¹²³

Harbin başlamasından birkaç hafta sonra Rus Çarı Tiflis ziyaretinde her kesimi ziyaret ettiği gibi Şii ve Sünni camilerini de ziyaret etmiş ve huzurunda dualar okunmuştur.¹²⁴ Bundan sonra Çar, Baku'dadır, burada Büyük Cami'de toplanan Müslümanlar Çar'a sadakat yemini ve sıhhatine dualar ve her çeşit fedakârlığa hazır olduklarını beyan ettiler.¹²⁵ Bir yazısında *Tanin*, bu sadakat beyannamelerini şöyle yorumluyordu:

“İngiltere, Avrupa ve Asya'daki müstemlekelerde bazen menfaat vaatleriyle bazen de baskıyla Müslümanlara sadakat ve muavenet beyannameleri imzalattıkları gibi Ruslar da hâkimiyet alanlarındaki bazı camilerde Müslüman ahaliyi Rusya'nın muvaffakiyeti için dua etmeye zorluyor. Alexandropol'da (Gümrü) Vali camiye

¹¹⁹ Zenkovski, *Türkçülük*, 119-120.; Vahşi Tümen hakk. bkz: Naki Keykerun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar*, Ankara: İlke Yayınları, 1998, 43-49.

¹²⁰ Kırmer, *Bazı Hatıralar*, 253.; Rus askeri akademisi 19 yy'da Müslümanlara açıldı (Tatarlar, Kuzey Kafkasyalılar, Kazaklar dahil; Transoxian'lar - Hokand, Buhara Hive- hariç). Sadece gönüllü Müslüman alaylar (Karabağ taburu gibi) yoktu, zira Müslümanlar (Tatarlar ve Başkirliler hariç) askerlikten muaftı. Alaylarda Müslüman subaylar da vardı. Bu da Fransız ve İngiliz alaylarında yerli Alay'larda metropoliten subaylar görevlendiriliyordu. Rus ordusunda çok sayıda Müslüman generaller vardı; 1914 harbinde Azerilerden Sikhlinsky ve Hüseyin Han Nakhitchevansky, Litvanya Tatarlarından Süleyman Sulkiewicz. 19. yy. sonlarında St-Petersburg'ta Tsarskoye-Selo kraliyet sarayı parkında bir cami inşa edildi; bu cami Müslüman ileri gelenlerin çocuklarının Çar'ın sarayında Rus usulü eğitim alanlar içindi; nitekim müstakbel Buhara emiri Âlim Han burada tahsil gördü. Olivier Roy, *La Nouvelle Asie Centrale ou la Fabrication des Nations*, Paris: Editions du Seuil, 1997, 61-68.

¹²¹ « La guerre et les musulmans de Russie », 160, *L'Asie Française (AF)*, (juillet-décembre 1914), 291-292.

¹²² Zenkovski, *Türkçülük*, 120.

¹²³ “La guerre et les musulmans de Russie”, 160 *AF*, (juillet-décembre 1914), 291-292.

¹²⁴ “Çar'ın Tiflis ziyareti”, *Tanin*, no: 2152, 18 KE 1914, 1.

¹²⁵ “Une adresse au Tsar de ceux du Caucase”, *Le Matin*, no : 11208, 4 novembre 1914, 3.; « Le loyalisme musulman s'affirme”, *L'Excelsior*, no : 1450, 4 novembre 1914, 3.; “La guerre sainte proclamée en Russie”, *Le Figaro*, no : 308, 4 novembre 1914, 1.; “Les musulmans du Caucase », *Le Temps*, no : 19479, 5 novembre 1914, 2.

gelerek evvelce tertip edildiği şekilde Müslüman cemaatini Rusya'nın muvaffakiyetine dua ettirmiştir. Böyle sahte duaların hiçbir tesirinin olmadığı malum ise de düşmanın ne tür süflî vasitalara başvurduğu ortadadır."¹²⁶

H- Rusya'da Müftülük Kurumu: Rusya için Müftülük hassas bir makamdır. II. Katerina (1762-1796) devrinde Müslümanlara baskıdan, asimilasyon ve Hristiyanlaştırmadan vazgeçilince 1794'te Bahçesaray müftüsü Müslümanların dini lideri olarak resmen tanınmıştı. Bundan sonra müftüler, Çarlık tarafından seçildi ve 1917 Bolşevik ihtilaline kadar sürdü.¹²⁷ II. Katerina'nın teşvikiyle Buhara ve Taşkentliler Kazak bölgelerinde İslam propagandası başlatmış, camiler inşa ettirmişti vs... Maksudı belliydi: Rusya'ya sadık mollalar vasıtasıyla ahaliyi Rusya'ya bağlamak, Hac ve İstanbul'un tesiriyle yapılan propagandayı kırmaktı.¹²⁸

Hindistan'da olduğu gibi Türkistan'da da ilk çatlak sesler din âlimlerinden gelmişti. Zaten Ruslar, 1841'den itibaren müftü seçimlerine son verip kendi kuklalarını müftü tayin etmeye başlamıştı. Bu müftülerin birincisi Süleymanof, onun da halefi, Hantimirof'tu; bu da İslam'dan bihaber, cahil biriydi. Onların derdi, sadece maaş almaktı.¹²⁹ Zaten Müftüler cahil, dinden, imandan habersiz, hatta okuma yazma bile bilmezlerdi, "Biz doğuştan müftüyüz" derlerdi. Kırım Müftülerinin ve Mirzalarının büyük kısmı ya asilzadeler kulübünde ya da müftülük makamındaki mevkileriyle hükümet mekanizmasının emrindelerdi.¹³⁰ Duma'daki bir mebus müftülük makamı hakkında kürsüde şunları söylüyordu: "İslam idare-i ilmiyesi Rus Sinod teşkilatına tabidir. Müslümanlar evvela müftü seçmek hakkını istiyorlar. Şimdiye kadar müftü, Rusya tarafından seçiliyordu. Bu müftüler hep bozuk ve şüpheli kişilerdir."¹³¹ Bu cahil müftüler Rus işgali sırasında -Elinizdeki silahlar domuz yağı ile yağlanmıştır. Domuz'a ve domuz yağına dokunmak haramdır, demişlerdi.¹³²

Rusya'da üç müftülük vardı: Orenburg, Kafkasya ve Kırım müftülükleri. *Türk Yurdu* bu hususta şu malumatı verir:

"Şeyhülislamlık Kafkasya'dadır. Ehl-i teşeyyü' (Şiiler), teşkilat-ı kaziyi ve diniyenin (Kadılık ve din teşkilatı) en yüksek derecesidir. Kırım, Kafkasya ve Türkistan-ı vasatî, Kazakistan ve Maveraya-yı Bahr-i Hazer'den gayrı tüm Rus memalikinde bulunan Müslümanların, yani Volga havzasıyla Avrupaî Rusya'da ve Sibirya'da yaşayan Kuzey Türklerinin cümlesi Orenburg İdare-i Ruhaniyesi'ne (Müftülük) bağlıdır. Kafkas müftülüğü, Kafkasya'daki Müslümanların, Kırım Müftülüğü ise Kırım ve Litvanya'daki Müslümanların umur-u diniye ve kazaiyesiyle iştigal eder. Orenburg müftüsünün resmi unvanı, 'Orenburg İdare-i Ruhaniye-i Muhammediyesi'dir. Burayı bir müftü ve üç kadı idare eder. Yeri Ufa'da, büyük bir evdir. Arapça Mahkeme-i Şer'iyeye-i Orenburg yazılıdır."¹³³

Orenburg müftüsü Muhammed Yar Mirza ölünce yerine Petersburg ahundu¹³⁴ Muhammed Safa, Rus hükümeti tarafından atandı¹³⁵. Rusya'nın kurduğu Orenburg Diniyesi esas olarak Müslümanların düşüncelerini ve durumunu ilgili makamlara iletmekten ibaretti: yani Çarlık polisinin bir organı idi.¹³⁶ Tahsin Paşa Hatıralarında, ismini zikretmediği Kırım/Orenburg müftüsünden şöyle bahseder:

"Orenburg müftüsü özel bir misyonla görevli idi. Zahirten Hac farızası için İstanbul'dan transit geçerken Hünkâr'a uğrar, Sultan II. Abdülhamid'i ziyaret ederdi. Ardından Mekke ve Medine'de bir kaç ay kalır, eşraf ve ulemaya Rusya'nın faziletlerini ve Osmanlı Devletinin kötülüklerini anlatır, fesat tohumları ekerdi. Rusya'ya dönüşünde müşahedelerini ve halka olan telkinlerini muhtevî bir eser yazıp Rus hükümetine verirdi. Eserin hatimesinde de « -Eğer Arap lisanı ve adetlerine vakıf ve siyaseten mahir konsoloslar Arabistan'a gönderilirse ve iyice masraf yapılırsa Osmanlıların hiçbir nüfuzu kalmaz. » diye yazardı."¹³⁷

¹²⁶ "Düşmanlarımızın İslam vicdanına yeni bir taarruzu daha", *Tanin*, no : 2201, 5 Şubat 1915, 1.

¹²⁷ Devlet, *İsmail Bey*, 4-5.

¹²⁸ Togan, *Bugünkü Türki*, 248.

¹²⁹ İsmail Türkoğlu, *Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 37.

¹³⁰ Kırmer, *Bazı Hatıralar*, 161.

¹³¹ "Rusya'daki Müslümanlar", *Tanin*, no: 2608, 18 Mart 1916, 1.

¹³² Yavuz Bülent Bakiler, *Türkistan, Türkistan*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1986, 293.; Böyle bir durum Sovyetler birliği zamanında da görülecektir. Müftülerin ve din adamlarının bağlı oldukları yönetimlerin emirlerine göre fetva vermek zorunda oldukları her zaman görülmüştür. Taşkent'te, Sovyet idaresindeki Müslümanların Diyanet İşleri ruhani bürosu namazın farz olmadığını söyleyecektir. Elisabeth E. Bacon; *Esir Orta Asya*, Çev. Tansu Say, Tercüman, 1001 Temel Eser, y.y.t.y., 188.; 1985'te büyük mezalime ve baskıya uğrayan ve göçe zorlanan Bulgaristan Türkleri hakkında müftü Topçiyef, "Hiçbir baskının söz konusu olmadığını bilakis verdiği her türlü destekten dolayı Bulgar hükümetine teşekkür etmek gerektiğini" ilan etti. "Küstah Müftü", *Milliyet*, 8 Mart 1985, 2.; Bulgaristan Türkleri hakkındaki mezalim için bkz. Bilal N. şimşir; *Türk Basınında Bulgaristan Türkleri*, Ocak-Nisan 1985, Ankara: 1985, 399.

¹³³ "Yeni Orenburg müftüsü", *Türk Yurdu*, Yıl 5, Cilt 9, sayı 1, (10 Eylül 1331), 2754-2755.

¹³⁴ Ahund: üstad, imam, molla, din adamı.

¹³⁵ Muhammed Safa hakk. bkz. "Yeni Orenburg müftüsü", *Türk Yurdu*, Yıl 5, c. 9, sayı 1, (10 Eylül 1331), 2752.

¹³⁶ Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, 114.

¹³⁷ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989, 406.

Nitekim SSCB'nin tayin ettiği bir müftü namazın farz olmadığını söylüyordu.¹³⁸ Çok kötü bir şöhrete sahip olan Safa Beyazıtov son Çarlık müftüsüdür.¹³⁹ Türk Yurdu, Beyazıtov hakkında şunları yazar:

“Molla Safa Beyazıtov, babası Ataullah Ahund ile Rus hükümeti tarafından yetiştirildi. Babası Rus Hariciye nezaretine girdi. Oğlu Safa, Petersburg Şark Dilleri mektebinden âlim değil, “Çinovnik” olarak çıktı. Daha 30'una varmadan cübbesi üzerinde muhtelif Haçlar vardı. Babası ölünce yerine geçti. Babası 45 yaşında girdiği hariciyeye kendisi 25 yaşında girdi. Rusya Müslümanları İttifakı aleyhine Sırat-ı Müstakim adlı bir hükümet fırkası teşkiline çalıştıysa da Müslümanların tepkisi üzerine daha fırka doğmadan öldü. Beyazıtov, halen en yüksek mevkidedir.”¹⁴⁰

Türk Yurdu, Orenburg müftüsü Muhammedyar Sultanof hakkında da şunları yazar: “Sultanof, hiç Türk-İslam terbiyesi görmeden Rus Askeri Mekteplerinde okumuş ve mülazım-ı sanilikle (Teğmen) Rus ordusunda hizmet ederken Dâhiliye nazırının emriyle birdenbire 5-6 milyon Müslümanın ve birkaç bin ulema-yı İslam'ın dinî reisi oldu. Sultanof, meşhur Rus oryantalist İlminski'nin tavsiyesiyle müftü oldu. Türklüğe zararlı bir müftüdür.”¹⁴¹ Sultanof, Rusya Müslümanlarına yayınladığı Beyanname'de şunları söylüyordu: “Osmanlı hükümetinin başında olup Alman tesirindeki birkaç kişi Türkiye'yi Rusya'ya karşı harbe soktu... Bütün Rusya Müslümanları düşmana karşı vatanlarını savunmalıdırlar...”¹⁴² Panislamist Tatar Abdürreşid İbrahim, Sultanof'tan şöyle bahseder: “Muhammedyar Sultanov, Rus Darülfünûnunda yetişmiş, Türkçe okuyup yazma bilmeyen, Rus mezalimine alet olarak tayin edilmiş, Müslüman adlı bir haindir.”¹⁴³

Birçok gazeteci ve Türkçüye de bu yolda yazılar yazdırıldı. Halifenin bütün Müslümanlar tarafından seçilmediği için uydurma olduğu sözü yayıldı. Çarlık, Türkleri Hilafet'ten uzak tutmak için de Tavrid eyaletinin kuzeyindeki Nogayları Rusya'nın iç taraflarına nakletti. 15-20 yıldır Petersburg hükümeti nakledilenlerin yerine Rusları iskân etti. Fakat nüfusun % 25'ini geçemediler. Kırımlılar, Tavrid'in % 48'ini Permkob boğazının dışındaki 3 sancak hariç, Kırım yarımadasının % 68'ini teşkil ediyorlardı.¹⁴⁴

Büyük harpte de Müftünün durumu bundan farklı değildi ve olamazdı. Nihayet Rusya'nın bir memuru sıfatıyla çalışıyordu. Yine Müftüyü Hac'ta görüyoruz, Rus propagandası yapıyor ve Cihadın geçersiz olduğunu söylüyordu. Cihadın ilanından hemen sonra bir Müftüler beyanat ve beyannameleri furyası görülüyor. Meşihat makamının Rusya'ya yönelik tahrik edici beyanatlarında Rusya Müslümanlarının Cihad'a katılmaları, asker olanların da firar etmeleri isteniyordu. Rusya da kendi müftüleri vasıtasıyla karşı propagandada bulunuyordu.

J- Müftülerin Cihat ve Türkiye aleyhine beyanatları: Osmanlı donanmasının Rus limanlarını bombalaması ve Türkiye'nin Rusya'ya harp ilan etmesi karşısında Müftü Muhammedyar Sultanof şunları söylüyordu: “Osmanlı hükümetinin başındaki birkaç adam Almanya'nın baskısıyla Rusya'ya savaş açtı. Biz Rusya Müslümanları anavatanımızı düşmanlara karşı koruyacağız”. Bu sözleri Seyyid Giray Alkin de destekledi: “Panislamizm, Müslümanların kan akrabalığını değil manevi yakınlığını savunur. Müslümanlar dindışlarını ancak inançları için olan kavgada savunur. Siyasi çıkarlar için değil.”¹⁴⁵ Bakü, Orenburg, Petersburg, Tiflis, Kazan ve diğer kentlerdeki Müslümanların gösteri, bildiri ve telgrafları müftünün ve Alkin'in sözlerini destekliyordu. Buradaki mesaj açıktı: Türkiye bir din savaşı değil siyasî menfaatler peşindeydi; bu durumda Rusya Müslümanları Türkiye'ye yanaşmak zorunda değildi.

Orenburg müftüsü, Rus tebaası olan Müslümanlara yaptığı çağrıda Türkiye'ye karşı olduğu kadar, Almanya ve Avusturya'ya karşı da savaşmalarını istedi. Bu çağrı, Petrograd Ulu Camiinde okundu.¹⁴⁶ *Birjeviya Viédomosti*, Türk Şeyhülislamının fetvası hakkında “Alman propagandası, yalnız Türkiye ile sınırlı değildi, bütün İslam âlemini hedef almaktadır” diyordu. Bu sırada Türk ve Alman cihat propagandası tüm hızıyla sürüyordu. Şeyhülislam'ın Cihat fetvası, Rusya Müslümanlarının da tahrik edildiği bir zaman dilimine rastlıyordu. İstanbul'da Şeyhülislam, yayınladığı fetvada Üçlü İtilaf devletlerinin tebaası olan Müslümanlara firar etmelerini ve Türklere karşı

¹³⁸ Bacon, *Esir Orta Asya*, 188. Bolşevikler ve İslam hakk. bkz: s. 167 vd.

¹³⁹ Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, 114.

¹⁴⁰ “Türk Dünyasından”, Yıl 5, Cilt 9, Sayı 2, *Türk Yurdu*, 2769.

¹⁴¹ “Yeni Orenburg müftüsü”, Yıl 5, Cilt 9, Sayı 1, *Türk Yurdu*, (10 Eylül 1331), 2755.

¹⁴² Bayur, *TİT*, Cilt 3/4. 280.

¹⁴³ Türkoğlu, *Abdürreşid İbrahim*, 29.

¹⁴⁴ “Kırım'daki Türkler”, *Tanin*, no: 3335, 24 Mart 1918, 3.

¹⁴⁵ Zenkovski, *Türkçülük*, 120.

¹⁴⁶ « L'attitude des musulmans à l'égard la Turquie », *Le Petit journal*, no : 18979, 13 décembre 1914, 3; « L'échec de la guerre sainte », *L'Humanité*, no : 3892, 13 décembre 1914, 2.; « Le loyalisme des musulmans », *Le Temps*, no : 19517, 13 décembre 1914, 3.

savaşmamalarını istiyordu. 4 Kasım 1914 tarihli *Birjeviya Viédemosti*, Müslümanların *İkdam* ve *Tanin* gazetelerinde yayınlanan fikirlere resmen tezat teşkil eden Petrograd ahundu Bayazıtov'un fikirlerini de yayınladı.

Petrograd ahundu, Bayazıtov bu husustaki görüşlerini şöyle ifade ediyordu:

«Ne Kur'an, ne hadis, ne fıkıh ve ne de usul bu fetvanın İslam'ın bir sıfatı olduğuna dair en ufak bir atıfta bulunamaz. Cihat her ne kadar İslam'ın şerefini müdafaa için Müslümanlara mukaddes bir çağrı olarak görüne de, işbu fetvanın İslam'la bir alakası yoktur. Fetva, şer'î hitap, hüküm ve karar manasındadır ve fetvayı veren kişinin sahip olduğu salahiyetin kapsamı dışında Müslümanlar için mecburiyet gerektirmez. Bu durumda Şeyhülislam'ın görüşü, Türkiye ile harp halindeki ülkelerin Müslümanlarına farz addedilebilir mi? Şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki, İstanbul Şeyhülislamının fetvasının, muhatapları üzerinde hiçbir tesiri olmayacağı gibi, bilakis dünya Müslümanlarının nezdinde de itibarı ve otoritesi sarsılacaktır. Bu fetva, Türkler ve Almanlar tarafından Şeyhülislam'a yazdırılmış ısmarlama bir fetvadır. Cihat propagandasında mutlak mağlubiyete uğradıktan sonra itibarını kaybeden Alman baskısı altındaki Türk hükümeti, fetvaya suda batan birinin saman çöpüne sarıldığı gibi sarıldı ve bu sayede Fransa tebaası olan Fas Müslümanlarını, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan Müslümanlarını ve Avrupa ve Asya Rusya'sı Müslümanlarını kazanacağına inanıyordu.

«Türk hükümetinin, Şeyhülislam'ın fetvalarından medet umması ilk defa değildir. Abdülhamid'in azledildiği sırada, yaptıklarını halk önünde meşru göstermek isteyen hükümet, yine Şeyhülislam'a müracaat etmişti. Aldığı emir üzerine Şeyhülislam, Şeriata müracaatla hükümetin işbu fiilin Şeriata aykırı olmadığını ama bilhassa İslam'dan kaynaklandığını açıklayan bir fetva yayınladı. İşte bu andan itibaren, siyasi menfaatlerin kölesi olan Şeyhülislam'ın otoritesi, İslam dünyası nezdinde sarsıldı ve fetvası, İslam âlemi tarafından kaygısızlıkla karşılandı. Rusya Müslümanlarının edindikleri izlenimlere gelince: Daha harbin başlarında, Kafkasya Müslümanlarının liderleri, yani Şiî Şeyhülislam ve Sünnî müftü, Türk-Alman icadı olan sunî fetvayı cemaatlerine teferruatiyle bildirmişlerdi. Kafkasya Müslümanları da bu çağrıya hayatlarını ve mallarını vatan uğrunda feda ederek karşıladılar, bunu fiilen de ispat ettiler ve Rusya'nın düşmanlarına karşı fedakâr bir mücadelede öldürülerek sadakatlarını gösterdiler. Şu anda Volga, Kırgız ve diğer Müslümanların en üst otoritesi olan Ufa müftüsünden de benzer bir cevap alındı ve Petrograd Müslümanları da dinî meselelerde Ufa müftüsünün salahiyetine verildi. Ufa müftüsünün cevabî mesajında, Rusya'nın bu zor günlerinde, mevcut otoriteye itaatkâr olmalarını ve müşterek gayretlerle yardıma koşmalarını emreden Kur'an adına birlik ve beraberlik göstermelerini istedi.

Buradaki din kardeşlerimi gözlemledikten sonra hiçbir kuvvet, din kardeşlerimi vatanımıza ve dinî liderimize olan bağlılığından alıkoymayacaktır. Rusya bizim vatanımızdır; bizi o yetiştirdi, büyüttü ve hiçbir davet, Rusya Müslümanlarını Rusya'ya karşı yürümeye ikna edemeyecek.»¹⁴⁷

Aynı şekilde Rusça yayınlanan 4 Kasım 1914 tarihli *Birjeviya Viédemosti*, Transkafkasya'nın Sünnî müftüsü Hussein Efendi Haibov'un Osmanlı Müslümanlarına olan aşağıdaki çağrısını yayınladı.¹⁴⁸ Besmele, tazim, dua ve islamî istilahlardan sonra:

“Muhterem Müslümanlar! Kur'an- Kerim, 'Mü'minler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin çekişmelerine son verin ve Allah'tan korkun ki esirgenesiniz' (Hucurat: 49/10) diyor. Son Peygamberin 'Emrolduğunuzu iletin, eğer reddedilirse bu sizin hatanız olmayacaktır' demiştir. Ben insanlar arasındaki ihtilafları gidermekle görevliyim. 'Âlimler, peygamberlerin varisleridir' hadisi ve manevi vazifem gereği size sunu bildirmekle mükellefim:

“Cümle âlem biliyor ki, Üçlü İtilaf ile Almanya ve Avusturya arasında üç aydan fazla bir zamandan beri sürdürülen harp, çok sayıda insanın ölümüne, yaralanmasına ve mutlak sefaletle sebep olmaktadır. Bu süre zarfında Türkiye tarafsızlığını korudu ve dâhilî teşkilatlanmasıyla meşgul oldu. Üçlü İtilaf devletlerinin ağır hezimetlerine uğrayan Almanya ve Avusturya, şanlı Rus ordusuna bir üstünlük sağlayamadığı gibi Rus ordusundan kaçıp milyonlarca ölü ve yaralı bırakmıştır; şimdi de bu iki devlet çeşitli entrikalarla vaziyeti kurtarmaya çalışmaktadır. Ey Müslümanlar, bunlar büyük Rusya ile sizi şeriata aykırı bir surette harbe sürüklemeyi başardılar, Kur'an-ı Kerim'in şu ayetini hatırlayın: Kendinizi kendi ellerinizle ve gözleri kapalı bir şekilde bile bile uçuruma atmayın¹⁴⁹. Allah yine şöyle buyurur: “Kim bir insanı öldürürse veya yeryüzünde düzeni bozarsa, insanlığın katili sayılacaktır”¹⁵⁰. Siz donanmanızla Karadeniz limanlarına saldırdınız, haneleri tahrip ettiniz, masum insanları öldürdünüz. Kardeşlerim, bu ayet, dini ve milliyeti ne olursa olsun tek bir insanı

¹⁴⁷ “En Russie- A propos de la fetwa du Cheikh-ul-Islam Turc”, *RMM*, Tome XXX, 1915, 394-397.

¹⁴⁸ “Appel du mufti sunnite de Transcaucasie Hussein Effendi Haibov”, *RMM*, t. XXX, 1915, 398-400.

¹⁴⁹ Habibov, Bakara 2/195 no.lu ayetini zikrediyor.

¹⁵⁰ Maide 5/32.

öldürmenin büyük günahlardan olduğunu söyler; hele hele birçok insan öldürmek! Keza bu ayetin devamında, “Kim bir insanı hayata kavuşturursa bütün insanlığı kurtarmış sayılır”. Bir insanın, hele birçok insanın hayatını kurtarmak ne şerefli iştir.

“Kardeşlerim, dünyada telafisi olmayan tek musibet ölümdür; bunun dışında her şeyin çaresi vardır. Dolayısıyla, Türkiye ile Rusya arasındaki harp durdurulabilir. Yine Kur’an’a dönelim: “Sulh sizin için daha hayırlıdır”¹⁵¹, ama sizi saptıran mel’un Almanların tardedilmesi şartıyla. Yılan tabiatı gereği kötü olduğundan görüldüğü yerden kovulur. Fitne uykudadır, uyandırana lanet olsun¹⁵². Kardeşlerim, bu hakikatleri tarafsızlıkla nazara alırsanız, amacımızın imanımızın ve Müslümanların kurtuluşunu istediğimizi görürsünüz. Sözlerimi şu ayetle biriyorum: Allah, dilediğini hidayete erdirir.¹⁵³

Transkafsa Sünnileri Müftüsü, Hussein Efendi Haibov.

Aynı zamanda 4 Kasım 1914 tarihli *Birjeviya Viedomosti*, Transkafkasya Şif ulemasından Mevlazade'nin de Müslümanlara bir çağrısını yayınladı:

“Müslümanlar! Bir hadise göre “Allah’ın lütf olarak verip de değerini takdir edemediğimiz iki nimet vardır: biri sıhhat, diğeri mal ve can emniyeti. Bunlar tabii haklarımızdır ve ancak kaybedildiğinde kıymeti anlaşılır. Tarih, halkların refahının, hükümdarın azametiyle alakadar olduğunu söyler. Ülkelerin tarihlerinde nesilden nesile aktarılan sefaletlerin, hezimetlerin ve yıkılışların örnekleri çoktur. Tarih, zenginlerin nasıl sefalete düştüğünü, mamur şehir, kasaba ve köylerin nasıl harabeye dönüştüğünü gösteren hikmetlerle doludur. Bunlar, kötü rejimlerin kaçınılmaz akıbetleridir. Eğer modern İran’ın tarihini incellerseniz, kurbanlar ve gözyaşları görürsünüz! Şu anda bizimle beraber olan ve Beyaz Çar’ın himaye ve şefkatine nail olan İranlılara sorun, memleketlerinin nasıl kısa sürede insan telefata uğradığını; şehirlerinin yağmalandığını; kadınlarının namuslarının kirletildiğini, çocuklarının yetim kaldığını teferruatıyla anlatacaklar. Bugün sevgili imparatorumuzun nimetlerinden Farslar da yararlanmaktadır. Biz Müslümanlar, imparatorumuzun kudretiyle övünmeli ve dehşetli günlerde onun kudretini desteklemeliyiz. Evvela, Aziz peygamberimizin hadisi: ‘Çar’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur’. İkincisi, mallarımız ve canlarımızla kendimizi fedaya hazırız.

Müslüman kardeşlerim, bizim refahımız Çar hz.lerinin refahı ile beraberdir. Avrupa ve Arabistan’da çok dolaştım. Hac farızasını ifa edenler Rus pasaportunun sihirli bir güç gibi Bedevilerin aç gözlülüğünü nasıl bastırıldığını iyi bilirler. Zengin, fakir herkes, vatanını yüceltmelidir, “Vatanını sevmeyen mümin değildir” diyor Hz. Peygamber. Rusya, anavatanımızdır, doğduğumuz ülkedir; mallarımız, kadınlarımız, çocuklarımız, ebeveynlerimiz, akrabalarımız, ekmeğimiz, sanatımız ve ecdadımızın mezarları buradadır. Kanımızın son damlasına kadar vatanımızı savunmalıyız”¹⁵⁴.

Ayrıca Kırım Tatarları müftüsü Karaçayski'nin Rus *Outro* gazetesinde Kırım Müslümanlarına çağrısını görüyoruz:

“Aziz vatanımız büyük imtihanlarla karşı karşıyadır. Rusya, çok kuvvetli milletlere, Almanya ve Avusturya’ya harp açmak zorunda kaldı. Üçüncü bir düşman da İkili İtilaf’ın saflarında yer aldı. Türkiye, önceleri harp ilanı olmadan Müslümanların da anavatanı olan aziz Rusya’mıza saldıрмаğa cüret ediyor. Halen binlerce Müslüman kardeşimiz, Rus ordusunun saflarında kahramanca çarpışıyor, aziz vatanımızın müdafaasında canlarını veriyor. Ne kadar anne-babanın evlatsız, ne kadar evladın ebeveynlerini kaybedeceğini ve ne kadar kadının dul ve desteksiz kalacağını ancak Allah bilir. Müslümanlar, bu imtihanda Rusya’daki tüm yurttaşlarımızla bir olmalı, düşmanı yurdumuzdan kovmalı, Rusya’nın zaferine katkıda bulunmalıyız. Yaralı cesur askerlere bakım, desteksiz kalan ailelere yardım için Rus hükümetinin maddi ve manevi yardımına koşmak Müslümanların vicdan borcudur. Rus kardeşlerimiz bizim için canlarını veriyorlar ve biz de onlara yardım etmeliyiz. Rusya Müslümanları mazide Rusya’yı savunmada fedakârlık göstermişlerdir. Aziz Rusya’ya olan samimi duygularınızı bir kez daha ispat edeceksiniz”¹⁵⁵

Yukarıda da değinildiği gibi, Orenburg müftüsü de Rusya Müslümanlarına verdiği beyanatta Almanya ve Avusturya’ya karşı olduğu kadar Türkiye’ye karşı da mücadele edilmesini istiyordu¹⁵⁶. Bir diğer beyanat da Buhara şeyhine aittir. *Dimineatza* gazetesi Buhara şeyhi Molla Muhammed’in Hac dönüşünde, kalabalık bir cemaatin eşlik ettiği Romanya ziyareti sırasında “*Cihad-ı Ekber için gerekli temel şartlar mevcut olmadığından*

¹⁵¹ Nisa 4/128.

¹⁵² Hadis-i şerif zikrediliyor.

¹⁵³ Bakara 2/272.

¹⁵⁴ “Mandement de l’Akhound Mevlazadé, membre de l’Assemblée ecclésiastique Chiite”, *RMM*, Tome XXX, 1915, 401-402.

¹⁵⁵ SHAT, 7 N 2140, EMA, Section de l’Afrique, 6 Mars 1915. Bu arşiv vesikasında ayrıca şu ibareler de mevcuttur: « *Alman diplomasisinin tüm dalaverelerine rağmen pekçok müslümanın mevcut harbi hiçbir surette ‘mukaddes harp’ olarak görmediğini bir kez daha ispat edecek olan bu vesikaya dikkat çekmenin enteresan olduğuna inanıyoruz* ».

¹⁵⁶ « L’échec de la guerre sainte », *L’Humanité*, no : 3892, 13 décembre 1914, 2.

tanınmaması gerektiğini, Rusya Müslümanlarının herhangi bir şikâyetlerinin olmadığını, Rusya'ya sadakatlerinin devam ettiğini, yaptığım Hac farızasının amacının Hz. Peygamber'in merkadinin başında dua etmek, müminlerin İslam'dan ayrılmamalarını ve daima Rusya'nın refahını dilemek" olduğunu söyledi.¹⁵⁷ Ama Ruspervet müftülerin yayınladıkları cihat karşıtı beyannameleri Rusya'yı kurtarmadığı gibi Türk-Alman propagandaları da Cihadı Rusya'da başarılı kılamadı. Zira Rusya Müslümanları oldukça bölünmüş durumdalar: coğrafi, iktisadî, lisanî ve kültürel... bir birlik yoktu.¹⁵⁸

K- Rusya'da isyan öncesi hareketler: Büyük harbin arifesinde Rusya'da olağanüstü pahalılık vardı. Rus hükümeti de ahalinin elindeki hayvanları çoğu zaman yok pahasına el koyuyor¹⁵⁹, bu da ahalinin hoşnutsuzluğuna sebep oluyordu. Kazaklar ve Kırgızlar, Ruslarla aynı haklara sahip olmak istiyorlardı. Ayrıca topraklarına devamlı yerleştirilen Rus göçmenler ayrı bir rahatsızlık konusuydu. Yaygın rivayetlere göre askere alınanların çocukları, eşleri Ruslara peşkeş çekilecek, namusları kirletilecek, ev ve arazileri Ruslara verilecek, domuz eti yedirilecekti... Vaziyet oldukça gergindi¹⁶⁰. Bu hoşnutsuzluk haberleri Osmanlı basınında sıklıkla işleniyordu. *Tanin*'in *Naçalo*'dan naklettiğine göre, cephe gerisi istihdam üzerine Ruslara karşı şiddetli nefret yüzünden Rus ordusu gönüllü asker bulmakta zorlanıyordu. *Naçalo*, bunu 55 yıldan beri uygulanan askerî ve iktisadî istibdada bağlıyordu. *Naçalo* o günlerde, Irak ve Kafkaslardaki Türk askerî ilerlemelerini, Anadolu ve Suriye'yi birbirine bağlayan tünellerden birinin açıldığını da hatırlatıyordu.¹⁶¹ O günlerde İran'ın Kuzey-Doğusu Türk askerî işgali altındaydı. Irak'ta Kutul Amare'de Türklerin İngilizlere karşı kazandığı parlak zafer, Gen. Townshend'in 143 günlük direnişten sonra teslim oluşu, 13. Kolordunun Hemedan'a girmesi söz konusuydu.

Şubat 1916'da, Rus basınında bilhassa *Türkistanski Vedomosti*: (Türkistan Haberleri) gazetesinde askeri hizmetlerden muaf Rus olmayan herkesin cephe hizmetine sevk edileceklerini yazdı. Bu da Türkistan'da şiddetli tepkilere sebep oldu. Mayıs 1916'da Semerkant'ta manevi lider Hoca Muhammed Behbudi'nin evinde Türkistan eşrafi toplandı. (Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kari Kamil, Abidcan Mahmud). Seferberlikte ısrar edilmesi halinde isyan edileceği ve Türkistan'a istiklal isteneceği kararı alındı.¹⁶²

Kazaklar Petersburg'a birçok heyet gönderdi: ilki 3 Şubat 1916 tarihliydi. Ama Ruslar dinlemek istemedi. 25 Haziran 1916'da mecburî askerlik kanunlaşınca hoşnutsuzluk çok büyüdü. Kararname de öylesine acele ve tutarsız yazılmıştı ki kimlerin askere alınacağı bile belli değildi. Normalde 19-45 yaş arası olmalıydı. Türk ve Alman ajanları da bu memnuniyetsizliği körüklediler. Asker alımıyla birlikte kıpırdamalar da başlıyordu.¹⁶³ Ruslar her köy ve kasabaya birer kota vermişlerdi, bunu mollalar yapacaktı. Böylece 250 bin kişilik bir kuvvet sağlanacaktı. Ancak bu kotalar bazı yerlerde nüfus oranına dayanmıyordu. Pamuk hasadı yapılan yerlerde bu kotaya uyulmuyordu. Küçük çiftçiler, hasadı kaldırmak için çoğu zaman bir tek nüfusa bile muhtaçtı. Pahalılık zirvedeyken pamuk fiyatlarının düşük tutulması da ayrıca hoşnutsuzluk sebebiydi. Zenginler rüşvetle askerlikten muaf tutulunca fakirler öfkelenmiş; bu yaygın bir uygulamaydı. Bir diğer sebep de Rusça bilmeyen Türklerin eğitimsiz bir şekilde cephelere gönderilecekleriydi.¹⁶⁴

Orta Asya Rus kolonilerindeki bu karışıklıklar üzerine Rus çarı yayınladığı Ukaz'la (emirname) Hive'de sıkıyönetim ilan etti.¹⁶⁵ Bu hoşnutsuzluk Mart 1916'da Taşkent'te de büyük karışıklıklara ve gösterilere sebep oldu.¹⁶⁶ Çar'ın bu kararnamesi yürürlüğe girip Türkistan'da infial başlayınca, Gen. Koropatkin Türkistan'a genel vali olarak gönderildi. Sıkıyönetim gereği sivil memurlar askerin emrine verildi. Buhara, Hive ve Simon eyaletlerinde gündüzün sokaklarda durmak, kahvehanelerde toplanmak, geceleri saat 6'dan sonra sokağa çıkmak yasaklandı. Bunun üzerine Duma'da Kafkasya mebusu Caferof, Duma reisi Rocyenko'ya bir muhtıra vererek Orta Asya'da durumun tehditkâr bir şekil aldığını, kamuoyunun infial halinde olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Duma reisi Petersburg'taki bütün mebusları özel bir oturuma çağırdı. Burada Caferof, "*Türkmenlerin, Buharalıların,*

¹⁵⁷ « Les Musulmans russes », *Le Figaro*, no : 18, 18 janvier 1915, 2.; « Les Musulmans contre la guerre sainte », *Le Temps*, no : 19554, 19 janvier 1915, 2.

¹⁵⁸ « Le mouvement pantouranien », 171 *L'Asie Française*, (octobre-décembre 1917), 179.

¹⁵⁹ Abdulkadir İnan, "Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma", *Türk Kültürü*, Cilt 1, sayı: 12, (1963), 26.

¹⁶⁰ Zenkovski, *Türkçülük*, 127; İbrahim Yarkın, "Türkistan'da 1916 yılı İsyanı Hakkında bazı Bilgiler", 68 *Türk Kültürü*, (Haziran 1968), 564-68.

¹⁶¹ « Türkistan'da askerlik », *Tanin*, no: 2824, 24 TE 1916, 1.

¹⁶² Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, 18-19.

¹⁶³ Zenkovski, *Türkçülük*, 127.

¹⁶⁴ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul: Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, 1995, 289.

¹⁶⁵ "Türkistan ve Hiva'da idare-i örfiye", *Tanin*, no:2620, 30 Mart 1916, 2.

¹⁶⁶ "Taşkent'te ihtilal", *Tanin*, no: 2638, 17 Nisan 1916, 1.

Hivelilerin, Sartların hiçbir zaman silahaltına alınmayı kabul etmeyeceklerini, mecbur tutulmaları halinde direneceklerini” söyledi.¹⁶⁷

Türkistan'da vaziyet gergindi. Ahali de ihtilale hazırды, Ruslar tamamen gözden düşmüştü. Kuropatkin, yayınladığı beyannamede toplanmaları yasakladı ve bir hadise anında derhal askerin müdahalede bulunmasını emretti. Rus liberal çevreleri Türkistan'ın durumunu tetkik için parlamento azasından oluşan bir soruşturma komisyonunun tayini ve Türkistan ahalisini teskin için son bir teşebbüste bulunmak üzere Müslüman mebuslardan Caferof'un olay mahalline gönderilmesini gerekli gördü.¹⁶⁸

L- İsyanın patlaması: Büyük harbin başladığı sıralarda Moskova'da yayınlanan *İl* gazetesine göre Çar II. Nikola'nın 30 milyon Türk tebaası vardı.¹⁶⁹ Bu harpte Türkler, Ruslara sadıktı, hastane kurmuşlar, orduya paralar, teberrular toplamışlardı... Ancak 1916'da işlerin gidişatı değişmişti. 1914-15 yıllarında Almanlar karşısında hezimete uğrayan Rus subay kadroları da eridikçe eriyordu. Bunun üzerine çıkarılan bir kararname ile 18,5 milyon kişi silahaltına alındı. Askerlik hizmetinden muaf tutulan Müslümanlar da askere alınacaktı.¹⁷⁰ *Novoyé Vremya*, Rus hükümetinin Kırgızları silahaltına alacağını, böylece 400.000 süvarinin kazanılacağını bildiriyordu. Sabık Harbiye nazırı Sohomlinof ise Kırgızların İttihad-ı İslam'a ve Hilafete bağlılıklarından dolayı bunların orduya alınmalarına karşıydı.¹⁷¹ 1914 harbinde Türkistan ahalisine ağır vergiler yüklendi. Rusya 'mecburi teberrulara' başvurdu. Türkistan Genel valisi Kuropatkin 'harp vergisi' adı altında topladığı 2.400.000 rublenin büyük kısmını generaller ve yüksek bürokratlarla birlikte yedi.¹⁷² Taşkent'teki bir Rus albayı 18 Temmuz'daki dinî bayramda bir isyan olacağı haberini almıştı. Taşkent ve Semerkand'ın zenginleri değerli eşyalarını saklayıp şehri terk ettiler. İsyanın liderleri destek için Afganistan'a temsilciler gönderdi. Zaten Pantürkist propaganda 1890'lardan beri Türkistan'da revaçtaydı. Şimdi de ajanlar cirit atıyorlardı. Berlin ve İstanbul'da hazırlanan cihat broşürleri de ortalıktaydı. Rusların eline geçen bir cihat broşüründe şunlar yazılıydı: *“Kendimizi Kâfir Rusların idaresinden kurtarmanın zamanı gelmiştir. Halifenin güçlü müttetikleri vardır. Bu savaş, Müslümanların hürriyeti için fırsattır. Cihada katılmayan Allah'ın düşmanıdır.”*¹⁷³

Çar II. Nikola tarafından çıkarılan 25 Temmuz 1916 kararıyla 19-43 yaşındaki Türkistanlılar geri hizmete sevk edildiler. Sart, Özbek, Tacik, Türkmen ve Kazaklardan oluşan 'amele taburları' kuruldu. Bunlar yatak, yorgan vs ile cephe gerisine giderken ahali isyan etti.¹⁷⁴ Parola, “Çar ve Ruslar defolsun!” idi. Diğer bir parola da “Biz bir İslam devleti kurmak istiyoruz” idi.¹⁷⁵ İsyın 4 Temmuz 1916'da Hocent'te oldu. Hocent, Cizzak ve Özbek bölgelerindeki çarpışmalarda 83 Rus öldü, 73'ü esir alındı. Ruslar kadınları taciz edince halk Cihat ilan etti. İsyın 21 Temmuz'da bastırıldı.¹⁷⁶ Katliamdan kurtulan bir köylü daha sonra Sovyet Soruşturma heyetine şunları

¹⁶⁷ “Koropetkin niçin Türkistan'a gitti?”, *Tanin*, no: 2761, 20 Ağustos 1916, 1.

¹⁶⁸ “Türkistan'da vaziyet”, *Tanin*, no: 2766, 25 Ağustos 1916, 4.

¹⁶⁹ «Büyük bayram», *Tanin*, no: 3116, 15 ağustos 1917, 1.

¹⁷⁰ Zenkovski, *Türkçülük*, 125.; Keykerun, *Azerbaycan İstiklal*, 46-49.

¹⁷¹ «Rusya Kırgızları silahaltına alıyor», *Tanin*, no: 2470, 1 TS 1915, 4.

¹⁷² Kurat, *Rusya Tarihi*, 427.

¹⁷³ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 91. Türklerin Ruslara karşı isyanı ilk değildi. Genellikle ağır baskılardan, yüksek vergilerden, arazilerinin gasp edilmesinden, din duygularının rencide edilmelerinden vs isyan etmişlerdi. Nitekim 1645 Ufa isyanı bu sebeplerle olmuş, bastırılmış da 1664'te tekrar başlamıştı. 1675-1683 yılları arasında Türk isyanları zirvedeydi. İsyın liderleri çoğu zaman Aksakal'lardı. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara: TTK, 2.B., 1978, 226-227.; Dostoyevski'nin dostu Kazak şair Çokan Velikhanof (1837-1865) bu tür baskılar yüzünden üniformasını çıkarıp Bozkır'a çekilmiş ve orada veremden ölmüştü Sir Olaf Caroe, *Sömürülen Topraklar*, Cilt 2, 319.; 1785 tarihini Hayit isyanlar devrinin başlangıcı olarak belirler. İlk ayaklanma Sırım Batur'un (1783-1797) Küçük Cüz'deki isyanıydı. Bunu 1837'de İsatay isyanı izledi. Ruslar, 1835'te kale yapmak için 10 bin verst² (1 verst: 1.06 km) Kazakistan/Orta Cüz arazisine el koyunca Abilay Han'ın torunu Sultan Kinesarı Kasım isyan etti. 1837'de Aktav'daki Rus kalesine saldırdı. Bu sırada Küçük Cüz'de İsatay isyanı da sürüyordu. Fakat Ruslar üstünlüğü sağladığından irtibat kesilmişti. Kinesarı 1838 sonbaharında Kökçe-Tav ve Akmolla'daki Rus kalelerine saldırdı. Çarpışmalarda Ruslar zorlanıyordu. Bu durum 1843'e kadar sürdü. Buhara ve Hive, Kinesarı'yı meşru **Han** olarak tanıdı. Ancak Kırgızların ihanetiyle 1846'da esir düştü. Mücadeleyi oğlu Sultan Sadık sürdürdüyse de başarı sağlayamadı. Aynı yıllarda İzzet Katıbar da Ruslara karşı efsanevi mücadele veriyordu. Hayit, *Türkistan*, 179-187.; İsyınlara toplu bir bakış için bkz. İbrahim Yarkan, “Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyınlar”, 87 *Türk Kültürü*, (Ocak 1970), 215-221.; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Cilt 1, İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975.; 1856 tarihli Can Hoca isyanı, 1898 tarihli Dükçi İşın (Muhammed Ali Halife) isyanı mühim isyanlardır ve diğer isyanlara ilham kaynağı olmuştu. Abdulkadir İnan, “Dükçi İşın İsyanı”, 11 *Türk Kültürü*, (1963), 10.; Kurat, *Rusya Tarihi*, 427.; Türkistan Milli hareketleri hakk. Bkz. Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul: 1945, 18-19.; Togan, *Bugünkü Türkili*, 306.; Rusya, 1834'dan beri Müslümanları askerlikten muaf tutuyordu. Zenkovsky, *Türkçülük*, 70.; Togan, *Bugünkü Türkili*, 265.

¹⁷⁴ Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429.

¹⁷⁵ Hayit, *Türkistan*, 207.

¹⁷⁶ Zenkovski, *Türkçülük*, 128.; Maria J. Cokayeva, *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Haz. Erol Cihangir, İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2000, 62.; Hayit, *Türkistan*, 207 vd.

anlatıyordu: “Rus komutan askerlerine ortalığı ateşe verme emri verdi, köyler basıldı, rastlanan herkes öldürüldü, askerler kadınları taciz etti. Topladığımız ürünler gasp edildi.”¹⁷⁷

Taşkent'te çıkan *Kirgolos* gazetesi, Müslüman ahalinin 27 Ağustos 1916'da silahaltına alınacağını yazdı. Bunun üzerine bin kadar Müslüman Polis merkezlerini basarak bir polisi öldürüp birçoğunu yaraladı. Bunun üzerine 25 kişi tutuklandı, Beş kişi idam cezasına, bir kişi kürek cezasına, gerisi de hafif cezalara çarptırılırken bir kısmı beraat etti.¹⁷⁸ Bu tepkiler üzerine Türkistan'daki birçok şehirde ahali mecburî askerlikten muvakkaten vazgeçtilerse de olaylar sürüyordu.¹⁷⁹ Kafkasya da karışıktı. *Tanin*, Çarın emirnamesini şu şekilde tenkit ediyordu:

“Rusların Kafkasya'da ne kadar ikiyüzlü oldukları şu beyannameden anlaşılır. Bunda Rus Çarının Kafkasya'da mukim İslamların evvela ilan olunduğu vecihle amele olarak silahaltına alınmasını emrettiği bildiriliyor. Ama şu cümleler Çar'ın maksadını pek güzel izah ediyor: “Eminim ki Çar'ın emirnamesi çıkar çıkmaz İslamlar daha şerefle vazifelerini ifa ederek harpte temayüz edeceklerdir. Anlaşıldığı kadarıyla asker sıkıntısı çeken Rusya şimdiye kadar verdiği imtiyazlara aykırı olarak memleketteki bu sınıf halkı da silahaltına almak istiyor. Grandük tarafından neşredilen bu beyannamenin ne kadar hararetle karşılandığı, ilanından sonra Kafkasya'da kargaşalıkların çıkmasıyla ve Nikola'nın beyannamesini geri almağa mecbur olmasıyla pek güzel anlaşılıyor.”¹⁸⁰

Bu kararın 1916 yılı sonlarına doğru geri çekildiği anlaşılıyor.¹⁸¹

Bişkek'te başlayan isyan 2.000 Rus'un canına mal oldu. Ama Kırgız kaybı 10.000'leri buluyordu. 300 bin Kırgız Çin'e kaçtı.¹⁸² Kazakistan isyanı Kırgız isyanına nazaran bölgeseldir. Kazakların bir kısmı da Kırgızlar gibi Çin'e kaçtı. Amangeldi İmanof 1916 Eylül'ünde Ruslarla çatıştı. 2.000'i aşkın gerilla, Rusları Kırgız'a püskürttü. Kasım ayında Turgay kuşatıldı. Ruslar 24 Şubat 1917'de isyanı bastırabilirdi. Ancak Kazak kayıpları, Kırgızlara nazaran azdır. *Kazak* gazetesi de sulhtan yana yayın yapıyordu, Kazakların kazanma şansı yoktu.¹⁸³ Hive ve Kırım'a da olaylar sıçradı. Göçebeler, Hive hanına ve Özbeklere saldırdı. Han ağır kayıplar verdiyse de Rus birlikleri Han'ı göçebelerden kurtararak sükûneti sağladılar. Tatarlar, Kırım'ın bazı yerlerinde, “Bütün Kırım Müslümanlarının birleşmeleri ve Türkiye'ye yardım” hususunda yoğun faaliyetlerde bulundu. Kazan ve yöresinde tahrikler oldu, Tatar ihtilalci Sosyalistleri bildiri dağıtarak “Tatarlar Uyanım” çağrısında bulundu. “Osmanlı Halifesine yardım edin. Hemen harekete geçin, Yoksa Müslümanlar hiçbir zaman Rus keferesinden kurtulamayacaktır”¹⁸⁴ diyorlardı. Bu bildirinin kaynağı açıktı. Alman ve Türk ajanları İran ve Afganistan'dan sızmışlar ve bu tür bildirimleri ilk olarak Fergana'da dağıtmışlardı. Türkmenistan'da da isyan oldu. Türkmenler ağır kayıplar verdi. Gen. Madridov, Türkmenlerden büyük miktarda gümüş, halı vs yi zorla aldı. Her Rus subayı rütbesine göre soygun yaptı. Hatta isyana İran Türkleri de katıldı.¹⁸⁵ Osmanlı basınında yer alan haberlere göre Hive, Şahrud, Bakhburd havalisindeki Türkmen kabileleri Rus mezaliminden kurtulmak için karşı cihat ilan etti. Son kanlı çarpışmalarda Ruslar ağır hezimetlere uğradı, Ruslar, İran hududuna kadar geriledi¹⁸⁶. Şimdiye kadar Ruslara taraftar görünen Hive hanı, Türkmenlerin safına geçti; bütün Şif kabileler isyana katıldı. Türkistan komutanlığına tayin edilen Gen. Koropatkin, vaziyetin pek nazik olduğunu söylüyordu. Dağlarda çete muharebeleri oluyor, bu da Türkmen baskınlarını kolaylaştırıyordu. Ancak diğer mntıklar gibi Türkmen isyanı da başarıya ulaşamadı.¹⁸⁷

Müslümanlar artık seferberliğe direnmenin manasız olduğunu anladılar. Ruslar da pamuk hasadının toplanmasını bekliyordu. İlk gurup 18 Eylül'de trenle Taşkent'ten Avrupa Rusyasına gönderildi. Bir ay içinde 36 tren dolusu insan askere alındı. Ancak Türkistan'ın uzak köşelerinde isyan bitmiş değildi. Kuzey'de ve doğuda konar-göçer Kazak ve Kırgızlar da isyan ettiler. Bu uzak diyarlara ulaşabilecek asker olmadığından isyan uzun ve

¹⁷⁷ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 91.

¹⁷⁸ “Taşkent'te”, *Tanin*, no: 2788, 16 Eylül 1916, 1/2; Kurat'a göre bu tarih 25 Temmuz 1916'dır. Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429. Seferberlik kararname 8 Temmuz 1916'da yayınlanmıştı. Hayit, *Türkistan*, 207.

¹⁷⁹ “Koropatkin niçin Türkistan'a gitti?”, *Tanin*, no: 2761, 20 Ağustos 1916, 1.

¹⁸⁰ “Kafkasya İslamları ve Harp”, *Tanin*, no: 2843, 12 TS 1916, 1.

¹⁸¹ Bacon, *Esir Orta Asya*, 163.

¹⁸² Zenkovski, *Türkçülük*, 129-130.

¹⁸³ Zenkovski, *Türkçülük*, 13; Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, 18-19; İsyandan sonra çok ağır cezalar verildi. Kazakistan'da nüfusun 1/3'ü imha edildi. Her görülen Rus subayına diz çökerek selamlama talimatnamesi çıkarıldı. Hayit, *Türkistan*, 210 vd.; Ayrıca bkz. Abdülkadir İnan, “Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma”, *Türk Kültürü* Cilt I, sayı 12, (1963), 26-30.; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 336 vd. Togan, 1916 isyanını teferruatıyla anlatır.

¹⁸⁴ Zenkovski, *Türkçülük*, 122.

¹⁸⁵ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 239-240, 244.

¹⁸⁶ “İran, Afgan ve Türkistan haberleri”, *Tanin*, no: 2487, 18 TS 1915, 2.

¹⁸⁷ “Türkistan'da Rusların hali vahim”, *Tanin*, no: 2760, 19 ağustos 1916, 1.

etkili oldu. Taşkent ve diğer garnizonlardan yardım birlikleri gelene kadar Ruslar milis kuvvetlerle vaziyeti idare etti. Buraya yerleşen Rus çiftçiler için bu bir fırsattı, Kazak ve Kırgızların verimli arazilerine yerleşeceklerdi. Gelen Rus birliklerine dayanamayan Kazak ve Kırgızlar çocuklarını ve yaşlılarını bile bırakıp kaçtılar. Sömürge felsefesine uygun olarak Ruslar korkunç mezalimler yaptılar. Aralık sonlarında direniş bitmişti, ahali askerî hizmete girmeyi kabullendi. Bütün Türkistan'da 4.000 Rus sivil ve 200 memur ve asker ölmüştü. Ama Türklerin kaybı hiçbir zaman bilinemeyecek. Kıyımdan kaçan Kazak ve Kırgızlar Çin'e kaçtı. Çoğu yolda açlık ve soğuktan öldü, bir kısmı da geri dönmeye çalışırken yollarda öldü. Bir Sovyet uzmanı savaş yıllarında Müslüman nüfusun bir milyon eksildiğini söyler.¹⁸⁸

Bu arada isyan açısından bir şanssızlık oldu. Alman ajanları Hentig ve Niedermeier, 10 aydan beri Afgan emiri tarafından kabul edilmeyince artık Kabil'de duramazlardı ve 21 Mayıs 1916'da Niedermeier İran'a; Hentig de Doğu Türkistan'a gitti. Bu iki ajan Batı Türkistan'a gitmiş olsalardı muhtemelen isyan çok kanlı olurdu.¹⁸⁹

1916 isyanı sonrasında halkta Rus nefreti başladı.¹⁹⁰ İsyen Rusların mühim kuvvetini Türkistan'a bağladığından harbin gidişatını etkiledi. Rusya'nın yıkılışını hızlandırdığından Türkiye'nin menfaatine oldu.¹⁹¹ Artık Türkistan'da milli hisler ön plandaydı. 300 yıllık Romanoflar hanedanı çökmüştü¹⁹². Zaten 1905 ihtilalinden sonra Gasprinski, Akçurin, Rızaeddin Fahreddin vs... başta olmak üzere münevverlerin yaydıkları Türkçülük, İslamcılık fikirleri Türkiye'ye karşı avama kadar yayılan bir sempati yaratmıştı. Çanak kale ve Alman zaferleri Türkistan'da ahaliyi coşturuyordu. Türk esirlere yardımlar yapıldı. Bazı Türk subay ve generalleri Sibiryadan kaçırıp Türkiye'ye dönmelerine yardım edenler oldu.¹⁹³

Rusya'da esir olan Türk subaylarından Ragıp Bey, hatıralarında anlatır: "*Bir kısım Tatarlar Rusya ile kaynaşmış ise de millî ve dinî mevcudiyetlerini koruyanlar az değildir. Bayram namazında Tatar mescidindeydik. İmam Arapça hutbe ve vaazdan sonra esirler için para toplanmasını nasihat etti. Cemaat coşkuyla yardımda bulundu. Zengin Tatarlar da bayram yemeği için evine birer ikişer esir götürdü.*"¹⁹⁴

1916 isyanı Panislamist siyasetten kaynaklanmadı. Asıl sebep, Türkistan halkının zorla silah altına alınmaları, mallarının gaspı, ağır vergiler, kadınların taciz edilmesi vs idi. Cihat çağrılarına uyum sınırlı oldu. Ancak Bolşevik ihtilali kapıdadır. Türkiye, Brest Litovsk muahedesiyle 1877 harbinde kaptırdığı Elviye-i Selase'yi (Kars-Ardahan-Batum) geri alacak, Çarlık bitecek ve Sovyet idaresi başlayacaktır.

Sonuç

Osmanlı devleti, Türk milliyetçiliği siyasetini gütmediği gibi Türkistan'la da az ilgilendi. Fatih, Rus yayılmasının önünü kesmek için 1476'da Boğdan'ı, 1478'de Kefe'yi, 1479'da da Anapa'yı alarak Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirdi. Çarlık Rusya'sının devamlı kuvvetlenmesiyle Türkistan heyetleri Osmanlı halifesinden yardım istemeye başladı. Bundan sonra, Osmanlılar kısmen de olsa Türkistan'a yöneldiler. 1877 Osmanlı-Rus harbiyle birlikte Batı Türkistan'a yönelik Panislamist faaliyetler başladı. Artık Türk-Rus mücadelesi, İslam-Hristiyan ideolojik mücadelesine dönüştü. Rusya, islamofobi yaşıyordu. Türkistan'dan gelen aydınlar, talebeler, hacılar vasıtasıyla İstanbul, ikinci Hicaz olmuştu. Hacılar, uzaktan halifeyi gördükten sonra Haclarının tamamlandığını düşünüyorlardı. Türkistanlılar, İstanbul'da muhtelif dernekler kuruyor ve çok okunan dergiler çıkarıyorlardı. İstanbul'daki Özbekler Tekkesi bir ekol idi. Rusya'nın Panslavist siyaseti, Pantürkizm'i canlandırdı ve Panislamizm'le birleşti. Türkiye bir oldu-bitti ile son derece yorgun bir halde harbe girmişken, Çarlığın durumu da farklı değildi, Rusya ayakları kilden koca bir beden idi.

Padişah'ın Harb Beyannamesi'nin ardından 13 Kasım'da Alman baskısıyla ilan edilen, Panislamist mahiyette ve İslam âlemine yönelik olan Cihat fetvasıyla Türkiye kendini garantiye almağa çalıştı. Başkumandanlık Vekâleti Beyannamesi de padişahın beyannamesini destekliyordu. Fetva ve beyannameler, Müslümanları İtilaf devletlerine karşı topyekûn cihada davet ediyordu. 21 Kasım'da Meşihat makamının ilan ettiği Meclis-i Ali-i İlmî

¹⁸⁸ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 293; Kayıplar, sürgünler, ağır cezalar için bkz. Hayit, *Türkistan*, 210 vd.

¹⁸⁹ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 270-275; Hentig misyonu hakk. Bkz. Commandant M. Larcher, *La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale*, Paris: Berger-Levrault & Cie, 1926, 463-464.

¹⁹⁰ Bacon, *Esir Orta Asya*, 163; İçindeki Rus nefretinden dolayı Akçura Rusça'yı öğrenmek istememişti. Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, 21.

¹⁹¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429.

¹⁹² Hayit, *Türkistan*, 211; Togan, Bugünkü Türkili, 336-345.

¹⁹³ Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429.

¹⁹⁴ Başkatıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım- Tahsil, Harp, Esaret, Kurtuluş Hatıraları*, Haz. M. Bülent Varlık, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996, 95-96.

Beyannamesi çıktı. Daha resmen harbe girilmemişken, seferberlikle birlikte, Ağustos 1914'ten itibaren 30.000 civarında ajan İslam memleketlerine dağıldı. İttihatçıların Türkistan siyaseti, İran merkezli olduğundan Türk-İran-Afgan İttifakına önem verildiyse de modern ordulardan mahrum bu son iki devlet herhangi bir cihat faaliyetine samimiyetle sarılamadı. Zaten Rusya'daki Türk eşraf ve ileri gelenler ve "diniye sınıfı" Rusya'ya mecburen sadıktı. Cahil Şii ve Sünni müftüler, cahillikten ziyade korku, tehdit ve şahsî menfaatler altında yayınladıkları beyannameler ve fetvalarla Osmanlı cihadını geçersiz ilan ettiler, bütün Rusya Müslümanlarını, anavatan Çarlık Rusya'sına sadakate davet ettiler. Çok sayıda gazeteci ve Türkçü de bu furyaya katıldılar veya katılmak zorunda kaldılar. Türk büyükleri, "Büyük anavatan Rusya" için canlarını, mallarını fedaya hazır olduklarını bildirdiler. 1916 yılına kadar silahaltına alınmayan Azerbaycan Türkleri, bir emrivaki ile silahaltına çağrıldı, masraflarını da ünlü petrol kralı Zeynelabidin Takiyef üstlendi. Asker vermeyen Türkistan halkı ise para, binlerce at ve deve tedarik etti, hastaneler inşa ederek Rus yaralılarına hizmet verdi, milyonlarca ruble toplandı, yüzbinlerce pud et ve milyonlarca pud pamuk yardımı yapıldı. Bundan sonra Rus hükümeti, Türkler üzerindeki baskıları alabildiğine artırdı. Türkler legal ve illegal olmak üzere tepkilerini dile getirdilerse de yapabilecekleri fazla bir şey yoktu.

Öte yandan Almanya, Cihad-ı Ekber ile İslam âlemini ayaklandırmayı düşünüyordu. Bu maksatla Doğu lehçesiyle çok sayıda propaganda broşürleri bastırdı ve ajanları vasıtasıyla Türkistan'da dağıttı. Osmanlı basını da cihat hakkında mübalağalı haberler verdi, Kafkasya ve Türkistan Müslüman askerlerinin Rus ordusunda karışıklıklar çıkardığını, Türkistan'da da cihat ilanı ile birlikte tehlikeli vukuatın başladığını ve ordudaki Müslümanların isyan edebileceklerini sıklıkla yazdı. Ancak Ruslar da karşı tedbirler alarak olayları daha cenin halindeyken engelledi. Ancak Çarlığın Türkleri silahaltına alması ve koyduğu ağır vergiler, 1916'da Türkistan'da isyana sebep oldu. Neticede isyan bastırıldıysa da Çarlık için zor günler kapıda idi. Brest Litovsk antlaşmasıyla Türkler, istediklerini Ruslardan alacaklarsa da kapıda Mondros mütarekesi vardı. Cihad-ı Ekber, Türkistan'da başarılı olamadıysa da Rusya'da Çarlığın çöküşüne katkıda bulundu.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Ministère des Affaires Étrangères (MAE)

MAE, "Guerre 1914-1918. Panislamisme," Procès-verbal de la séance de la Commission interministérielle des Affaires Musulmanes du 5 août 1915, vol. 1670, p. 28.

MAE, "Guerre 1914-1918. Panislamisme," Affaires Musulmanes, Ministère de la Guerre, Section d'Afrique, no: 4492-9/11, Paris, le 28 juin 1918.

Archive historique de l'Armée de Terre (SHAT)

SHAT, 7 N 679, Ministère de la Guerre, EMA, 2. Bureau, section: Les renseignements généraux, April 15, 1918, Bulletin d'Information de quinzaine, no. 25.

SHAT, 7 N 723, "Le mouvement panislamique," February 13, 1917.

SHAT, 7 N 2081, "L'Allemagne et le mouvement panislamique." EMA, Section d'Afrique no. 4492/II, Paris, June 27, 1918, Dosya no: Bulletin de renseignement/Questions musulmans.

SHAT, 7 N 2103. EMA. Ministère des Affaires Étrangères au Ministère de la Guerre. Paris, December 16, 1914.

SHAT. 7 N 2104. Direction politique et commerciale. M. Lutaud à M. Briand. Etude d'une brochure intitulée L'Islam dans l'Armée Française.

SHAT, 7 N 2140, EMA, Section de l'Afrique, March 6, 1915.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Y.A., Dosya no: 259, Gömlek no: 1, January 1309.

BOA, HR.TO., Dosya no: 347, Gömlek no: 75, March 21, 1892.

Telif Eserler

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.

Ahmed Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti*, İstanbul: Büyük Kitaplık, 1972.

Akçura, Yusuf, *Türkçülük*, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1978

"Appel du mufti sunnite de Transcaucasie Hussein Effendi Haïbov", *Revue du Monde Musulman*, Tome XXX, 1915.

Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.;

Arif Cemil, *1.Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 1997.

Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Babaoğlu, Samir, "Rusya Müslümanlarının ilk partisi", *Mecra*, 13 Aralık 2023.

Bacon, Elisabeth E., *Esir Orta Asya*, Tercüman Yayınları, y.y.t.y.

Bademci, Ali, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Cilt 1, İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975.

Bakiler, Yavuz Bülent, *Türkistan, Türkistan*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1986.

Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım- Tahsil, Harp, Esaret, Kurtuluş Hatıraları*, Haz. M. Bülent Varlık, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996.

Baysun, Abdullah Recep, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul: 1945.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 3/4, Ankara: TTK, 1991.

Bektaş, Cengiz, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1984.

Blanc, Edouard, "Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe", 127 *Revue des Deux Mondes*, 1895.

Bonvalot, Gabriel, *Eski Yurt*, Çev. M. Reşat Tüzmen, Tercüman Yayınları, y.y.t.y.

Busson, H., J. Fèvre, H. Hauser, *L'Europe*, Paris, Librairie Felix Alcan, 1922.

Caroe, Sir Olaf, *Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar*, C. II. Çev. Zerhan Yüksel. Tercüman Yayınları, y.y., t.y.

Carr, E. Hallet, *La Révolution Bolchévique (1917-1923), La Formation de l'URSS*, Paris, 1969.

Cayral, René, "Le Pantouranisme", *Le Temps*, no : 20328, 3 Mars 1917.

Cokayeva, Maria J., *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Çev. Erol Cihangir, İstanbul, Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2000.

Cucheval-Clarigny, "L'Asie Centrale et le réveil de la Question d'Orient", *Revue des Deux Mondes*, Tome XXI, 1877.

Cuchéval-Clarigny, "L'avenir de la puissance anglaise", *Revue des Deux Mondes*, Tome LXIX, 15 Juin 1885.

Çolak, Mustafa, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt IV, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Desprez, H., "La Russie et le Slavisme", *Revue des Deux Mondes*, Tome VI, 1 Mai 1850.

Devleştin, Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, Çev. Mehmet Emircan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Devlet, Nadir, *İsmail Bey -Gaspıralı-*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. Baskı, Ankara: TTK, 1999.

Dönmez, Yusuf, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. B., 1987.

Dündar, Ali Merthan. *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

"En Russie - A propos de la fetwa du Cheikh-ul-Islam Turc", *Revue du Monde Musulman*, Tome XXX, 1915.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.

Ertürk, Hüsametdin, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1964.

- « La guerre et les musulmans de Russie », 160, *L'Asie Française*, (juillet-décembre 1914)
- Gaultier, Paul, "Les origines de la Barbarie allemande", *Revue des Deux Mondes*, Tome XXVIII, 1915.
- Georgeon, Français, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. B., 1996.
- Hablemitoğlu, Gülşen-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi, 1893-1920*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. B., 2004.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: Otağ Yayınları, 1976.
- Hopkirk, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, 1995.
- Huyugüzel, Faruk, *Necip Türkçü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Hülagü, Metin, *Pan-islamist Faaliyetler 1914-1918*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.
- İlgar, İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Isaac, J.-A. Lesaffre, *Histoire 2*, Paris: Classique Hachette, 1962.
- İnan, Abdulkadir, "Dükçü İnan isyanı." *Türk Kültürü*, no. 11, Ankara: 1963.
- İnan, Abdulkadir, "Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma", *Türk Kültürü*, Cilt I, Sayı 12, 1963.
- Keykerun, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar*, Ankara: İlke Yayınları, 1998.
- Kırimer, Cafer Seydahmed, *Bazı Hatıralar*, İstanbul: Emel Yayınları, 1993.
- Kohn, Hans, *Le Panslavisme, Son Histoire et Son Idéologie*, Paris: Payot, 1963.
- Korkmaz, Telli, "Azerbaycan Bağımsızlığına giden Yolda 'Açık Söz' gazetesi (1915-1918)", *Türk Yurdu*, (Nisan 2018), Sayı 368.
- Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Hanlığı (1437-1556)." *AÜDTCF*, Cilt XII, Sayı : 2-4.
- Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri", *DTCF Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 3-4, 1966.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: TTK, 1978.
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, 1876-1908*, Çev. Mehmet Zeki, İstanbul: Ay Köprüsü Yayınları, 2004.
- Kuşçubaşı, Eşref Sencer, *Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1993.
- Landau, Jacob M., *Pan-İslam Politikaları*, Çev. Nigar Bulut. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Landau, Jacob M., *Panturkizm*, Çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Larcher, Commandant M., *La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale*, Paris: Berger-Levrault & Cie, 1926.
- Laveleye, Emile de, "L'Angleterre et la Russie en Orient", *Revue des Deux Mondes*, Tome XL 1880.
- "Mandement de l'Akhound Mevlazadé, membre de l'Assemblée ecclésiastique Chiite", *RMM*, Tome XXX, 1915.
- Mehmet Ubeydullah Efendinin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*. Haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- J. de Morgan, "Bakou", *Mercure de France*, 1.12. 1918.
- O.K. [Olga Kiréef], *Russia and England, 1876-1880*, y.y t.y.
- Oğuz, Burhan. "Turan ve İslam Birliği Ülküsü", *Cumhuriyet*, 22 Février 1997.
- Roy, Olivier, *La Nouvelle Asie Centrale ou la Fabrication des Nations*, Paris: 1997.
- Samiha Ayverdi, *Abide Şahsiyetler*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Saray, Mehmet, *Rus işgali döneminde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul: 1984.
- Sarımay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994.
- Sarısaman, Sadık, *Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara: Atase Yayınları, 1999.
- Stoddard, Philip H., *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul: Arma Yayınları, 2003.
- Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978.
- Şimşir, Bilal N., *Türk Basınında Bulgaristan Türkleri*, Ankara: 1985.

- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Taillandier, Saint-René, "La guerre du Caucase - le prince Woronzoff et le prophète Shamy", *Revue des Deux Mondes*, Tome IV, 1853.
- Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara: MEB Yayınları, 1969.
- Temir, Ahmet, *Vatanım Türkiye*, Ankara: TTK, 2011.
- Temir, Ahmet, *Yusuf Akçura*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Thouvenel, Edouard, "Progrès de la Russie dans l'Asie Centrale", *Revue des Deux Mondes*, Tome XXVIII, December 15, 1841.
- Togan, A. Velidi, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. B., 1981.
- Togan, Zeki Velidi, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul: 1970.
- Togan, Zeki Velidi. "Ruslaştırma siyaseti." *Son Havadis*, 14 Şubat 1967.
- Togan, Zeki Velidi. *Hatıralar*, İstanbul: 1969.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Cilt I. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. B., İstanbul: 1970.
- "Türk Dünyasından", *Türk Yurdu*, Yıl 5, Cilt 9, Sayı 2.
- Türkoğlu, İsmail, *Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Türküne, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Valbert, G., "La Question Indo-russe d'après deux voyageurs français", *Revue des Deux Mondes*, Tome XC, 1888.
- Vogüe, Eugène-Melchior de, "L'annexion de Merv à la Russie", *Revue des Deux Mondes*, Tome LII, 1884.
- Yalçınkaya, Alaeddin, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*, Ankara: Lalezar Kitapevi, 2006.
- Yarkın, İbrahim, "Türkistan'da 1916 yılı İsyanı Hakkında bazı Bilgiler", *Türk Kültürü*, Sayı: 68, Haziran 1968.
- Yarkın, İbrahim, "Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar", *Türk Kültürü*, sayı: 87, Ocak 1970.
- Yeni Orenburg müftüsü", Yıl 5, Cilt 9, Sayı 1, *Türk Yurdu*, (10 Eylül 1331).
- Yusuf Aydın, "I. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri," *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, c. 16, Sayı: 32, 2020.
- Zenkovski, Serge A. *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, Çev. Ali Nejat Ongun, Ankara: Günce Yayıncılık, 2000.

Tezler

- Aydın, A. Ersat. *Les Relations Turco-Persans pendant la première Guerre Mondiale*, Mémoire de DEA, Université March Bloch, Strasbourg, 2005.
- Aydın, Yusuf. *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta-Doğu*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2015.

Sürelî Yayınlar

- Journal des Débats*
L'Asie Française
L'Excelsior
L'Humanité
La Revue
Le Figaro
Le Petit journal
Le Petit Parisien
Le Temps
Mecra
Mercure de France
Revue des Deux Mondes
Revue du Monde Musulman
Son Havadis
Tanin
Türk Kültürü
Türk Yurdu
Yeni Mecmua